

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

B E L L E T E N

1 9 6 4

ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARI ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

AHMET CAFEROĞLU

Türk dilinin karşılaştırmalı gramer araştırmalarında, dialektolojinin ölçüye sığmaz, büyük bir değeri vardır. Hele tarihi Oğuz ve Kıpçak boyları dil özelliklerinin belirtilmesinde, Anadolu ve kısmen Rumeli ağızlarının üstünlüğü yadsınamaz. Çeşitli sebepler arasında, Anadolu ağızlarına önem kazandıran dialekt çevresine giren ağızların çeşitliliği, söyleyiş özellikleri ve bilhassa tarihi arkaik kuralları beslemesi ve geliştirmesidir. Bugün Anadolu ağızlarında, yüzyıllar boyunca, yurt dışında gelişen birçok gramer kurallarını bulmak, işten bile sayılamaz duruma gelmiş bulunmaktadır. Elverir ki, Anadolu ağızca taranmış ve toplanmış olsun, Anadolu'nun dil atlası ve önemi kocaman olan etnik yapısı, dile getirilmiş bulunsun. Tarih, Anadolu'yu Türk boylarının yerleşme ve Türk dialektlerinin çeşitli ağız kumaşlarından dikilmiş bir bohçası durumuna getirmiş, ona Türk dilinin seçkin ve üstün yerini kazandırmıştır. Anadolu ağızları olmadan, işlenmeden, düzene konmadan, hence ne tarihi, ne de karşılaştırmalı Türk dili grameri yazılabılır. Orhun yazıtlarının okunuşunda W. Thomsen'i, Anadolu Türkçesi içerisinde incelemelere yöneten koşullar bugün bile bulunmaktadır.

Buna karşı Anadolu ağızları gereçlerinin toplanması ve araştırılması, çok yavaş ilerlemektedir. Hele Rumeli Türk ağızları ile, Kıbrıs, Kerkük, İran Türk ağızlarının durumu, ne yazık ki yüz güldürecek bir durumdan çok uzaktadır. Yeni kültür kalkınmaları sonucunda dialektlerin aykırılışmaları, durumu daha çok ağırlaştırmaktadır. Otuz yıl önceki Konya şehir ağızını bugün bulmak şöyle dursun, işitmek ne mümkün. Buna bağlı olarak gramer tür ve çeşnileri de yavaş yavaş ortadan

kalkmaktadır. Türk Dil Kurumu'nun yeni bir dialektoloji arşivi kurması, geciktirilmemesi gereken en iyi dileğimizdir.

Buna bakmadan, otuz yıllık dialektolojik araştırma gereçlerimle birlikte, bu alanda yapılmış olan araştırmaları da göz önünde tutarak, Anadolu ve Rumeli ağızları gramer yapısının tespitine başlamış bulunuyorum. Metot, karşılaştırmalı olmakla beraber, işlenme tam bir topluluk haline getirilememektedir. Rumeli ağızlarının az işlenmiş olması, karşılaştırmayı oldukça önlemektedir. Anadolu ağızlarının bilinen durumu ise bütün değişme türlerinin ortaya çıkmasını engellemektedir. Buna göre de, yapılan araştırmamın tam olmaktan ne kadar uzakta bulunduğu anlaşımış bulunmaktadır.

Araştırmada, elime geçirebildiğim yabancı dilli incelemelere, genişçe yer verilmeğe çalışılmıştır. Yazıkki bunlarda, düzenli bir biçimde, ünlü gelişmesi tarihine ve değişmelerine gereken yer verilmemiştir. Buna dayanılarak konudaki bu noksanın giderilmesine imkân nispetinde önem verilmiştir. Fakat tam işlenmiştir denilemez. Aşiret, göçeri ve yörük Türk halklarının ağızları ise, oldukça gölgeli bir durumda bulunmaktadır. Oysa bu arı dilli ve ağızlı Türk halkları, dialektoloji araştırmalarının temelini teşkil etmektedirler. Morfoloji konusunda Anadolu Türk uruklarının ağız özelliklerine, büyük bir yer ayrılacağını kuvvetle umuyorum. Ancak ozaman, tarihi gramer kurallarının, Anadolu dialektolojisi göğsünde ne kadar büyük bir kıskançlıkla saklı olduğu ortaya çıkmış olacaktır.

K I S A L T M A L A R

Af.	— Afyon	ağız	Baf.	— Bafra	ağız
Afş.	— Afşar	”	Bal.	— Balıkesir	”
Ahl.	— Ahlat	”	Balk.	— Balkan	”
Akç.	— Akçaabad	”	Bar.	— Bartın	”
Akçk.	— Akçakoca	”	Ber.	— Bergama	”
Alş.	— Alaşehir	”	Bol.	— Bolu	”
Amas.	— Amasra	”	Bor.	— Bor	”
Ams.	— Amasya	”	Boz.	— Bozdağ	”
Ank.	— Ankara	”	Bur.	— Burdur	”
Ant.	— Antalya	”	Çan.	— Çankırı	”
Ay.	— Aydın	”	Çayc.	— Çaycuma	”
Ayr.	— Ayrım	”	Çor.	— Çorum	”
Az.	— Azeri	”	Çiv.	— Çivril	”

Çr.	— Çoruh	ağzı	Merz.	— Merzifon	ağzı
Den.	— Denizli	”	Mes.	— Mesudiye	”
Din.	— Dinar	”	Mş.	— Muş	”
Div.	— Divriki	”	Mud.	— Mudurnu	”
Dün.	— Dünbüllü	”	Muğ.	— Muğla	”
Düz.	— Düzce	”	Naz.	— Nazilli	”
Doğ.	— Doğu	”	Nev.	— Nevşehir	”
Edr.	— Edremit	”	Niğ.	— Niğde	”
El.	— Elaziz	”	Of	— Of	”
Emr.	— Emirdağı	”	Ord.	— Ordu	”
Erc.	— Erciyas	”	Öd.	— Ödemiş	”
Er.	— Erzurum	”	Raz.	— Razgar	”
Esk.	— Eskişehir	”	Riz.	— Rize	”
Eg.	— Egin	”	Saç.	— Saçkaralı	”
Gaz.	— Gaziantep	”	Saf.	— Safranbolu	”
Gir.	— Giresun	”	Sal.	— Salihli	”
Ger.	— Gerede	”	Siv.	— Sivas	”
Isp.	— Isparta	”	Som.	— Soma	”
İst.	— İstanbul	”	Sök.	— Söke	”
İz.	— İzmir	”	Sür.	— Sürmene	”
Kac.	— Kacar	”	Tav.	— Tavşanlı	”
Kağ.	— Kağızman	”	Ter.	— Terekeme	”
Kar.	— Karamanlı	”	Tir.	— Tire	”
Kas.	— Kastamonu	”	Tok.	— Tokat	”
Kay.	— Kayseri	”	Trb.	— Trabzon	”
Kır.	— Kırşehir	”	Tur.	— Turgutlu	”
Kil.	— Kilis	”	Tun.	— Tunceli	”
Kk.	— Karakoyunlu	”	Trk.	— Türkmen	”
Kon.	— Konya	”	Um.	— Umumi	”
Krs.	— Kars	”	Ur.	— Urfa	”
Kul.	— Kula	”	Uş.	— Uşak	”
Küt.	— Kütahya	”	Uzk.	— Uzunköprü	”
Mih.	— Mihaliççik	”	Vak.	— Vakıfkebir	”
Maç.	— Maçka	”	Van.	— Van	”
Mak.	— Makedonya	”	Vid.	— Vidin	”
Mal.	— Malatya	”	Yoz.	— Yozgat	”
Man.	— Manisa	”	Zag.	— Zagrep	”
Mar.	— Maraş	”	Zon.	— Zonguldak	”

- C. I. — A. Caferoğlu, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme, I*, İst. 1940.
- C. II. — A. Caferoğlu, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme, II*, İst. 1941.
- C. III. — A. Caferoğlu, *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, I*, T. D. K. 1942.
- C. IV. — A. Caferoğlu, *Anadolu ağızlarından toplamalar*, T. D. K. İst. 1943.
- C. V. — A. Caferoğlu, *Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar*, T. D. K. İst. 1944.
- C. VI. — A. Caferoğlu, *Güney-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, T. D. K. İst. 1945.
- C. VII. — A. Caferoğlu, *Kuzey-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, T. D. K. İst. 1946.
- C. VIII. — A. Caferoğlu, *Orta-Anadolu Ağızlarından derlemeler*, İst. 1948.
- C. IX. — A. Caferoğlu, *Anadolu illeri ağızlarından derlemeler*, İst. 1951.
- BY. — Z. Korkmaz, *Bartın ve yöresi ağızları üzerine*, Türkoloji, I, Ankara 1964, s. 103-141.
- E. Kar. — J. Eckmann, *Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar*, I. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VIII, Ankara, 1950, s. 165-200.
- E. Raz. — J. Eckmann, *Razgard Türk ağzı*, Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar I, Ankara, 1950.
- EAÜD. — A. Caferoğlu, *Eskişehir ağızları üzerine bir deneme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV, sayı 1-2, İst. 1950, s. 15-33.
- G. — F. Giese, *Materialien zur Kenntnis des Anadolischen Türkischen*, Halle, 1907.
- GA. — Ö. A. Aksoy, *Gaziantep ağzı*, I. İstanbul, 1945.
- GBAA. — Zeynep Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu ağızları, ses bilgisi (fonetik)*, Ankara, 1956.
- Gud. — E. V. Gudiaşvili, *Rize ve Trabzon ağızlarının fonetik özellikleri (Rusça)*, Vaprosı dialektologii Tyurkskih yazıkov, III, Baku, 1963, s. 103-116.
- KE. — Kemal Edip, *Urfa ağzı*, İstanbul 1945 (TDK.).

- Kow. — T. Kowalski, *Osmanisch-Türkische Dialekte*, Encyclopedie de l'Islâm, IV, 1931, c. 991-1011.
- Mat. — M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, 15, Helsinki, 1949.
- Nem. I. — J. Németh, *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*, Bulgarische Akad. d. Wis., Sofia 1956.
- Nem. II. — J. Nemeth, *Le passage ö > ü dans les parlers turcs de la Rumélie nord-ouest*, RO. XVII, 1953, s. 114-121.
- NY. — Z. Korkmaz, *Nevşehir ve yöresi ağızları*, I. cilt. Ses bilgisi, Ankara 1963.
- PhTF. — *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I. 1959. Ahmet Caferoğlu, *Die anatolische und rumelische Dialekte*, s. 239-261.
- Pis. — Pisarev, *Neskol'ko slov o trabizonskom dialekte = Trabzon ağzına dair birkaç söz*, ZVO. XIII. 1901.
- R. I. — M. Räsänen, *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anadolien*, I. Sivas vil. Helsingforsiae, 1933.
- R. II. — M. Räsänen, *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anadolien*, II. Yozgat vil. Helsingforsiae, 1935.
- R. III — M. Räsänen, *Eine Sammlung von Mani-Lieder Anadolien*, Helsingfors 1926.

Bunlar dışında ayrıca Türkiyat Enstitüsündeki Y. Z. Beyzadoğlu'nun *Divriki ağzı*, Aysel Orhon'un *Uzunköprü ağzı*, Sada Parmaksız'ın *Urfa ağzı* tezlerinden de faydalanılmıştır.

I. DÜZ ÜNLÜLER

Anadolu ağızlarında türlü değişikliklere uğrayan ünlülerin bugünkü araştırmalardaki durumu üzerine, genel olarak kesin kurallar çıkarma zamanı daha gelmemiş sayılır. Çeşitli dialekt bölgeleri çevresi içerisinde, kesin olarak saptanan belli ses değerlendirmeleri yanında, ayrıca öyle eğintilerine raslanır ki, bunların bütün inceliklerinin belirtilmesi olanağı bulunmamaktadır. Şimdilik karışık ve hatta uygunsuz sayacağımız bu eğilimler, ileride malzeme bolluğu ve geniş ağız araştırmaları sonucunda, tamamiyle belirtme kavuşmuş olacaktır. Anadolu ağızlarındaki ünlüler değişmesi, tam olmamakla beraber, şöyle bir tasnife bağlı tutulabilir.

§ 1. *a* ünlüsü temelde *a* kendisini korur durumdadır. Ancak Gaziantep ağzında, biraz aşağıda belirtildiği üzere arapça “ع” sesini andırmaktadır. Erzurum'da ise içerlek “g” lerden sonra “o” ya doğru bir kayma eğilimini gösterir.

§ 2. *a~ä* :

Daha fazla doğu illeri ile sahil boyu ağızlarında kesin ve yaygındır. Dağınık olarak da bütün ağızlarda bulunur :

a) *a->ä-*: *ähran* [Er. C. III. 245] <*aħran*; *äfyun* [Kas. C. IV. 218] <*Afyon*; *äslan* [Ayr. C. III. 246] <*arслан*; *äsgär* [Ter. C. III. 246] <*askär*; *bir äz* [GA. 16] <*bir az*; *ännä* [Eg.] <*annä*; *öziz* [Eg.] <*aziz*.

b) *-a->-ä-* : *yäsi* [Trb. Laut. 81] <*yası*; *aħbablärä* [Trb. Pis. 186] <*ahbaplara*; *daräfinda* [Trb. C. VII. 172; Gud. 107] <*tarafında*; *kähat* [Kar. E. 2] <*kâğıt*; *acäba* [Riz. R. III. 36; Trb. C. VII. 134] <*acaba*; *zäman* [Trb. Pis. 182] <*zaman*; *säya* [Riz. R. III. 35] <*saya*; *dağlä* [Afş. C. III. 139] <*dağlar*.

c) *-a->-ä* : *lirä* [GA. 16] <*lira*; *birä* [ib.] <*bira*; *yarä* [Kar. E. 2] <*yara*; *sahrä* [ib.] <*sahra*; *hamämä* [Riz. Gud. 107] <*hamama*; *illä* [Eg.] <*illa*; *haftä* [Ny. 57] <*hafta*.

§ 3. *a~e*. O kadar da bol değildir. Dağınık olarak :

a) *a->e-* : *ellah* [Of. C. VII. 318] <*Allah*; *emicä* [Riz. C. VII. 318] <*amca*; *eşgär* [Gaz. C. VI. 278] <*aşikâr*; *eypap* [Ams. C. IV. 218] <*ahbab*; *eşnä* [Afş. C. VIII. 234] <*aşına*.

b) *-a->-e-* : Kendinden sonra gelen ve demi-vokal [yarı sesli] bir ses değeri taşıyan *-y-*, *-y* etkisiyle, geniş bir çevrede türemektedir. şöyle ki : *goley* (Div. C. VI. 283; GA. 16; C. VI. 283] <*kolay*; *bydey* [Bal. C. I. 155] <*buğday*; *yapeydım* (GA. 16] <*yapaydım*; *heyvan* [Kas. C. IV. 233] <*hayvan*; *heyran* [E. Rasz. 1] <*hayran*.

c) İstanbul ağızı içinde de varit görülen bu gelişme için [bk. Bergsträsser, ZDMG. LXXII. 240; J. Deny, Gram. § 189; Kow. § 7].

d) Bununla birlikte *-a->-e-* değişmesi, kendinden sonra gelen *-ş-*, *-ş* etkisi ile de gelişir. Bazan da ağızın yerli ve özel bir hususiyeti olarak belirir: *gumeş* [Esk. EAD. 21] <*ķumaş*; *yoldeş* [Esk. C. IX. 287] <*yoldaş*; *yaveş* [ib.] <*yavaş*; *gardeş* [ib.] <*ķardaş*; *çameşir* [ib.] <*çamaşır*; *keşgä* [Mş. C. IX. 259] <*kâşki*; *eşg* [Yoz. C. VIII. 234] <*aşk*; *nikeh* [Man. C. I. 92] <*nikâh*; *çentä* [Ank. C. VIII. 228] <*çanta*; *metäl* [Kır. C. VIII. 251] <*matal* <*masal*.

e) Buna karşılık, arapçanın “ع”ni, kelime başlarında bu değişme kuralına uyararak bazan *ä-ile* söylenmektedir. *äşirät* [Eg.] <*aşiret*; *öziz* [ib.] <*aziz*.

§ 4. *a~ı* :

Çeşitli etkilerle türemiştir. Bunu yapan unsurlar şöyle sıralanabilir :

a) $a \rightarrow i$: *ız* [Ny. 59] < *az* [pekazdır] :

b) c ünsüzünün etkisi ile, özellikle gelecek zaman ekindeki $-a \rightarrow -i$ darlaşması sonucunda, $-i$ ünlüsünün bazan kısa $-i$ olarak söylenişi: *yapıcam* [Gir.] < *yapacağım*; *alıcam* [ib.] < *alacağım*; *napıcan* [ib.] < *ne yapacaksın*; *açıcam* [Uzk.] < *açacağım*; *sacıyak* [Baf.] < *sacayak*.

c) Aynı $-a \rightarrow -i$ darlaşması, bazan $-y$ etkisi ile de olabilir: *almıya* [Gir.] < *almaya*; *gaçmıya* [ib.] < *kaçmaya*; *ortıya* [ib.] < *ortaya*; *sacıyak* [E. Raz. 2] < *sacayak*; *gınıya* [Ny. 59] < *kınaya*; *āmıyo* [Man. Som. GBAA. 42] < *atmıyor*; *annıtıyor* [Mak. Man. 336] < *annatıyor*; *kıdır* [ib.] < *kadar*.

ç) Çoğu zaman, dağınık olarak yerli ağızlarda belirmektedir: *çıgır-* [Siv. V. 224] < *çağır-*; *bağırsık* [GA. 17] < *bağırsak*; *ağıç* ~ *ağış* [Siv. V. 217] < *ağaç*; *oğidak* [Isp.] < *oğadak*; *sacıyak* [Baf.] < *sacayak*.

d) Tektük olarak ta $-a \rightarrow -i$ darlaşmasına raslanır: *fırçı* [GA. 17] < *fırça*; *varıncı* [Ny. 59] < *varınca*; *çihıncı* [ib.] < *çihınca* ve genel olarak *-ınca*, ekinde belirli bir türde meydana çıkmaktadır.

§ 5. $a \sim i$:

Oldukça azdır ve kelime yapısını daralttığı kadar incelmesine de yol açmaktadır :

a) $a \rightarrow i$ - imâliyât [Ny. 57] < *ameliyat*.

b) $-a \rightarrow -i$: *portikali* [Riz. R. III. 32] < *portakal* > *portakalı* ~ [Az.] *portagalı*; *buriya* [Ny. 57] < *buraya*; *maişli* [ib.] < *maaşlı*; *şuriya* [ib.] < *şuraya*; *yapıcäk* [Af. Din. GBAA. 42] < *yapacak*; *ti* [Uzk.] < *tâ*; *babıyı* [Ur. KE. 28] < *babayı*; *odiya* [ib.] < *odaya*.

§ 6. $a \sim o$:

Labial (dudak) ve labiodental [dişdudak] ünsüzler etkisiyle yuvarlaklaşan düz vokaller, bazan ve hatta genel olarak, hiç bir etkiye kapılmadan da görülmektedir. ¹

a) Dudak ve dişdudak ünsüzler etkisiyle: *boba* [Um.] < *baba*; *dovul* [Bar. By. 117] < *davul*; *çovdar* [Iz. C. I. 90] < *çavdar*; *doysan* [Krs. C. III. 25] < *tavşan*; *çobuh* [Kas. C. IV. 5] < *çabuk*; *comuş* [Krs. C. III. 59] < *camus* > *camış*; *govağ* [Ny. 62] < *kavak*; *popaz* [Uzk.] < *papaz*; *lomba* [GA. 17] < *lamba*; *alov* [GA. 17] < *alav* < *aläv*.

b) Genel olarak ağızlarda düz ünlüyü yuvarlaklaştırma eğilimi boldur ve kesin bir kurala bağlı değildir: *kızcoğaz* [Eg.] < *kızgcağaz*; *şolvar*

¹ Bk. ayrıca PhTF. s. 245 § 22241. Türk dilindeki yuvarlaklaşma olayı için H. Eren, *Türk vokal tenavüpleri* ve Laut. s. 60.

[Riz. C. VII. 346; Gud. 107] <şalvar; soğal [Akçk. C. IX. 159] <sağal; çokal [ib.] <çağal; cozu [Kas. C. IV. 209] <cazu; çolhan [Van. C. IX.15] <çalkan-; yozu [Kas. C. IV. 5.] <yazu; olış- [Or. C. VII. 41] <alış-; bovor- [Bar. By. 117] <bağır-; pilov [GA. 17] <pilâv.

§ 7. *a~u* :

a~o değişmesi kadar bol ve sık olmamasına bakmadan dağınık olarak, çeşitli dialekt yörelerinde bulunmaktadır :

a) *a->u-* : *uralu* [Eg.] <*oralı*; *unnar* [ib.] <*onlar*; *o<u*.

b) *-a->-u-* : *sarsuk* [Bar. By. 126] <*sarşak*; *dutuk* [ib.] <*dutak* 'tutacak, tencere kulpu', *portuğal* [Isp.] <*portağal*; *hulusa* [E. Kar. 4.] < *hulasa*; *hufta* [Ay. Boz. GBAA. 43] <*hafta*; *buba* [Baf.] <*baba*

c) *-a>-u* : *yorgu* [Sök. C. I. 214] < *yorga*; *pağlavu* [Ny. 62] <*bağ-lava*; *bubu* [Den. Tav. GBAA. 43] <*baba*.

§ 8. *a* foneminin Gaziantep ağızındaki en önemli bir özelliği çeşitli etkiler üzerine arapça “*ع*” (ayın)ına çalar bir ses oluşudur. Ö. A. Aksoy'a göre bu değişiklik “*k, h, ħ, ğ, ğ*” konsonlarının *a*'dan önce ve sonra bulunuşu etkisiyle meydana gelmektedir. [Daha fazla açıklama için bk. GA. I. s. 17-23].

ä

§ 9. Anadolu ağızlarında iki türlü *e* vardır. Bunlardan geniş olanları *ä*, dar olanı ise *e* ile gösterilmiştir. Bununla beraber, her iki ünlünün ses değerlendirilmesi, aynı kelimedede de bulunabilir. Bu yüzden kesin bir dialektik gruplaşma yapılamamaktadır. Daha fazla değişme ve kayma eğilimi *a~e* arasındadır :

ä>a. Balkan ağızlarında boldur: *sevma* [Vid. Nem. 36] <*sevmä* [Nem. 35].

§ 10. *ä~e* :

a) *ä->e-* : *evkar* [Siv. C. V. 232] <*äfkar*; *eläk* [Kas. C. IV. 217] <*äläk*; *eñär* [Çan. ib.] <*äyär*; *ehval* [Ter. C. V. 232] <*ähval*; *etraf* [Çor. C. III. 245] <*ätraf*; *ehval* [Ter. C. V. 232] <*ahval*; *etäk* [Sür. C.VII. 319] <*ätäk*.

b) *-ä-<-e-* : Fevkalâde boldur. *bek* [Kır. C. IX. 224] <*päk*; *acelä* [E. Var. § 4] <*acälä*; *zerzälä* [Siv. C. V. 271] <*zälzälä*; *berekat* [Çan. C. IV. 266] <*bäräkät*.

c) *-ä<-e*. Sufiks eklenmesi üzerine, gerçek durumunu yitirmesine karşı yine de değişme olmaktadır: *köşenin* [E. Var. § 4] <*köşänin*; *çaresi* [Esk. EAD. 20] <*çarä+si*; *nelär* [ib.] <*nä+lär*.

§ 11. *ä~a*: Tektüktür: *ala* [GA. 25] <*äla*; *bağça* [ibid.] <*bağçä*; *mandil* [Man. Som. GBAA. 46] <*mändil*; *ermanı* [ib.] <*ermäni*; *mäddab* [Muğ. GBAA. 67] <*mäktäp* >*mäkdap*; *dema* [Riz. C. VII. 260] <*demä*; *tenda* [ib. 277; Gud. 108] <*täntä*; *çavap* [Trb. C. VII. 165] <*cävap*.

§ 12. *ä~i*:

Tıpkı *ä~e* de olduğu gibi, her iki ses değeri, bir kelimedede kullanılmaktadır. Kesin bir durumda değildir:

a) *ä->i*: Pek azdır; *isni-* [Kay. C. VIII. 247] <*äsnä-*; *imin* [Niğ. ib.] <*ämin*; *iyildi* [Esk. EAD. 21] <*äyildi*.

b) *-ä-<-i*: *biyazlaş-* [Ny. 59] <*bäyazlaş-*; *tancirä* [Ay. C. I. 82; Isp.] <*täncärä*; *biräkät* [Esk. EAD. 21] <*bäräkät*; *firyäs* [E. Raz. 4] <*färyad*; *gäyicäk* [Man. Som. GBAA. 43] <*gäyəcäk*; *gälinci* [ibid.] <*gälincä*; *şikil* [Ter. C. III. 287] <*šäkil*; *şirit* [Kac. C. III. 287] <*şärit*; *tänikä* [Ny. 59] <*tänäkä*; *köşiyä* [Uzk.] <*köşäyä*; *safarbirlik* [Baf.] <*säfarbärlik*; *däviyä* [Ur. KE. 29] <*däväyä*.

c) *-ä>-i*. Tektük olarak görülmektedir: *pärdi* [Ay. GBAA. 46] <*pärdä*; *geci* [Den. C. I. 141] <*gecü*; *dädäni* [ib.] <*dädänä*; *sädi+yağ* [Öd. C. I. 201] <*sädä+yağ*.

§ 13. *ä~o*:

Pekazdır ve dudak konsonları etkisiyle ortaya çıkmaktadır: *covap* [Gir.; Kas. C. IV. 11] <*cävap*; *moula* [Ay. C. I. 82] <*mävla*.

§ 14. *ä~ö*:

Tersine geniş gelişme ve yayılma olanakları bulmuştur:

a) *ä-<-ö*:

örük [Kas. C. IV. 69] <*ärik*; *öväl* [Ny. 62] <*ävül*; *öv* [Ay. C. I. 82] <*äv*; *ök-* [Kon. G. 1. 47] <*äk-*.

b) *-ä->-ö-*: *pöhlivan* [Ord. C. VII. 3] <*pähliivan*; *pörişan* [ib.] <*pärişan*; *çömbär* [Trb. ib 187] <*çämbar*; *dölük* [Kas. C. V. 4] <*dälük*; *dörvan* [C. III. 23] <*dävran*; *dögül* [Siv. C. V. 12] <*dägil*; *dövä* [Kas. C. IV. 23] <*dävä*; *dövlät* [Eg.; Ny. 62] <*dävläät*; *çökürgä* [Kas. C. IV. 15] <*çäkürgä*; *gömükta* [Trb. Pis. 180; Gud. 108] <*kämiktä*.

§ 15. *ä~u*. Nadirdir: *cuvap* [Ay. Naz. GBAA. 43] <*cävap* >*cugap* [Ny. 62].

e

§ 16. Genel olarak bütün ağızlarda bulunur. İzmir ve yöresi bu sesi, daha fazla *ä* ye doğru kaydırıldığı halde, Orta ve Doğu Anadolu ağızlarında tersine, özellikle birinci hecelerde, olmak üzere, sert bir

é ye çevrilmektedir. Ö.A. Aksoy'un Gaziantep için belirttiği bu ses, Azeri ve Doğu ağızlarında, aynı değeri taşımakta ve söylenişi ile bir çeşit kısa bir ses uzatması da meydana getirmektedir: *bél béş, sél, éş, tél* [bk. GA. 26-27], gibi.

§ 17. *e~i*. Oldukça seyrekdir :

a) *e->i-*: *itmäk* [Man. Alş. GBAA. 47] <*etmäk; in-* [Uzk.] <*en-*; *irmädi* [Riz. VII. 263; Gud. 108] <*ermädi; il* <*el*.

b) *-e->-i-*. Dağınıktır, ve ekseriyetle kendisinden önce ve sonra gelen bir *y-*, *-y-* etkisile doğmaktadır: *yingä* [Gir.] <*yengä; yirli* [Bal. C. I. 213] <*yerli; piynir* [E. Raz. 5] <*peynir; liyläk* [Uzk.] <*leyläk; iy-* [ib.] <*ey-*; *yitmiş* [GBAA. 44] <*yetmiş; yidi yirindän* [Man. GBAA. 44] <*yedi yerindän; diyinci* [Ny. 59] <*deyincä* :

c) *-e->-i-*. Diğer durumlarda serpilmiş durumdadır : *çişmä* [Kay. Niğ. C. VIII. 229] <*çeşmä; virim* [Esk. EAD. 21] <*veririm; virsin* [Riz. R. III. 27] <*versin; til* [Af. Din. GBAA. 47] <*tel; biyüt* [Ny. 59] <*beyt*. Bunlardan bir kısmı eski *i* arkaizmidir. Buna göre, eski Türkçemizin ana karakterini devam ettirmiştir [bk. Ny. § 14 ve s. 60].

§ 18. *e~ö*. Tamamiyle raslantı üzerine kullanılmıştır :

a) *e->ö-* : örtäsi [Tok. C. V. 256] <*ertäsi; öylämäk* [Tok. ib.] *eylämäk*.

b) *-e->-ö-* : Nispeten bolcadır ve belki de dudak konsonlarının etkisiyle türemektedir: *böş* [Niğ. C. IV. 207] <*beş; çövür-* [Bar. By. 117] <*çevir-*; *vörmek* [ib. 118] <*vir-~vermäk; cövüz* [Kas. C. IV. 39] <*ceviz; söyün-* [Kar. C. III. 23] <*sevin-*; *dörvan* [ib. 99] <*devran; mövsüm* [El. C. VI. 87] *mevsim*.

§ 19. *e~o*. Çokazdır, Azeri ağızında ise bolcadır :

dovlätä [Riz. C. VII. 268] <*devlätä; doylät* [Trb. Pis. 192. Gud. 108] <*devlät*.

i

Balkan yarımadası Türk ağızları ile Doğu illerimizde düzenli bir biçimde ve Karadeniz kıyısında ise dağınık bir halde *ı* karşılığı olmasına karşı, aslını korumuştur. Hatta bazı ağız bölgelerinde tarihi karakterini, olduğu gibi yaşatmağa çalışmıştır. *ı* bölümünde, daha genişçe dokunacağımız *i* < *ı* dışında, türlü değişmelere uğramıştır :

§ 20. *i~a*. Nadirdir: *vallaha* [Ny. 61] <*vallahi*.

§ 21. *i~ä*. Azdır :

a) *i->ä-* : *äprişim* [Isp. II.157] <*ibrişim; äşit* [Trb. Pis. 181] <*işit; ändi* [Riz. R. III. 32] <*indi; än-* [Den. GBAA. 47] <*in-*.

b) *-i->-ä-* : *zäncir* [Div] <*zincir; çärüz* [Riz. C. VII. 293] <*kiraz; dägügä* [Trb. C. VII. 165] <*dakika; gäläncä* [Ay. Boz. GBAA. 47] <*gälineä*.

c) *-i->-ä* : *bärä* [Man. Som. GBAA. 47] <*bäri; içärä* [Den. ib. 70] <*içäri; täcällä* [ib. 50] <*täcälli; täsällä* [ib.] *täsälli* ; *älbäsi* [Akçk.] <*älbisä*.

§ 22. *i~e* :

Çoğu kez tarihi *i* değerini muhafaza etmekle beraber *e* ye doğru geniş bir eğilimi vardır. Özellikle Karaman ağızı ile [E. Kar. 9] Terekeme uruğu ağızında, çokça arapça kelimelerin if'âl ve ifti'âl vezinlerindeki, göze çarpmaktadır. Geçirdiği değişmeler şunlardır :

a) *i->e-* : *eğdam* [Er. C. III. 244.] <*idam; ehtibar* [Kar. ibid.] <*itibar; ehtiyar* [Kağ. ib] <*ihtiyar, eyha* [Mer. C. IV. 218] <*ihya; ehtidar* [Er. C. III. 244] <*iktidar; ehram* [Er. ib.] <*ihram* 'başörtü'; *estä-* [Çor. IV. 218] <*istä-*; *elaç* [Gaz. C. VI. 277] <*ilaç; ekiz* [Div.] <*ikiz; endurup* [Trb. C. VII. 154] <*indirip; eşarät* [Riz. C. VII. 302; Gud. 108] <*işarät; elim* [GA. 36] <*ilim; ebrät* [ib.] <*ibrät*.

b) *-i->-e-*. Bolcadır : *hekaya* [Bur. C. I. 182] <*hikâyä; heş* [Mal. Man. C. I. 182] <*hiç; sehir* [Mal. C. VI. 305] <*sihir; lebas* [Esk. EAD. 21] <*libas; hesar* [Tok. C. V. 244] <*hisar; hecaz* [Den. Çiv. GBAA. 47] <*hicaz; gecä* [Ny.60 60] <*gicä; hekmät* [Isp.] <*hikmät; veran* [Div.] <*viran*.

c) *-i->-e* : *mane* [GA. 36] <*mani; Race* [ib.] <*Raci; märce* [ib.] <*märçi*.

§ 23. *i~ı*. Tektüktür : *fakır* [Isp.] <*fakir; hizmet* [ib.] <*hizmet; cırit* [El. C. VI. 269] <*cirit; fiğan* [Gaz. e. VII. 279] <*fiğan; diğnä-* [Ny. 58] <*dinlä-*; *cızgı* [Ur. KE. 99] <*çizgi; cızma* [ib.] <*çizmä; filcan* [Kil. C. VI. 279] <*fincan; çizmak* [GA. 38] <*çizmak*.

Vidin ağızında ve genel olarak Bulgaristan Türk ağızlarının Doğu bölgesinde, birinci ve son kapalı hecelerde olmamak üzere, gelişigüzel *i>ı* değişmesi normal bir kural durumunda görülmektedir; *kapısında, verir-mi-sın, ışınä, sänähk* gibi [Nem. I. 13. 3].

§ 24. *i~ö*. Pek nadirdir: *çoväntä* [Den. Tav. GBAA. 64] <*çimänto; çömän* [Riz. C. VII. 297] <*çimän; bänöm, bizöm, gälsön* [Georgievits -Nem. I. 32] bizce olabileceği düşünülmemektedir.

§ 24. *i~u*. Dağınıktır: *älduvan* [Ny. 62] <*äldivän; märduvan* [ib.] <*märdivän; musafir* [Trb. C. VII. 183] <*misafir; cubari* [Trb. Pis. 188] <*civarı; bänüm* [Riz. R. III. 20] <*bänim; sänun* [Trb. C. VII. sänin; *gäşluk* [Riz. C. VII. 259; Gud. 109] <*gänçlik; uçun* [GA. 38] <*için*.

§ 25. *i~ü*. Nispeten bolca ve yaygındır.

a) *-i->-ü-*: *dedüm* [Trb. C. VIII. 134] <*dedim; käskün* [Trb. Pis. 180; Gud. 109] <*käskin; bilüzük* [Riz. C. VI. 279] <*bilüzik; Dülbär* [Ny. 62] <*Dilbär; nüsbät* [Man. C. 192] <*nisbät; şüşü* [Ter. C. III. 278] <*şişü; hücran* (Kac. C. III. 258] <*hicran; sülah* [Mes. C. VII. 345] <*silah; hünbäd* [Kk. C. III. 258] <*himmät; älbüsä* [G.A. 1.] <*älbisä; mevsüm* [GA. 27] <*mevsim; südük* [GA. 38] <*sidik*.

b) *-i<-ü-*: *nev'ini* [GA. 28] <*növünü; gändü* [Eg.] <*kändi; bällü* [ib.] <*bälli; Bänlü Dülbär* [Ny. 62] <*Bänli Dilbär; incü* [Eg.] <*inci; isgämmü* [ib.] <*iskämlä*.

i

§ 26. Biraz yukarıda belirtildiği gibi bazı Anadolu ağızları, başta Rize, Trabzon ve kısmen Doğu illeri ağızları olarak “i” sesinden hoşlanmaz, onu düzgünce bir halde “ı” ile karşılarlar. Söyleyiş organlarının yapısına bağlı kalan bu olay, yer yer çevresindeki ünsüzler etkisi ile de olmaktadır. Aynı kural tümü ile Balkan yarımadası ağızlarına onaylanmaktadır [Kow. § 8]. Özellikle kelime sonu *-ı*’ların *-i*’ye geçişi, bu söyleyiş iklimi ağızlarında, sabit bir kural olarak ileri sürülebilir (bk. Nem. I. s. 12] : *oldi, arti, kapi, ari* ve bunun gibi. Bosna Türk ağzı, bu kurala uyduğu halde Vidin ağzı tersine, bunu tanımamakta ve normal söyleyişi korumaktadır. Aynı kural, *i* bölgesindeki eklerde de görülmektedir.; *-miş, yaparlär, yıldızlärimiz* ve diğerlerinde olduğu gibi [ib. s. 15].

Dağınık olarak *ı*’nın yerini *i*’ye bırakması, Anadolu’nun diğer ağızlarında da bulunmaktadır. Fakat hiç bir kurala uymazlar.

§ 27. *ı~a*. Tektüktür: *garlangus* [Baf.] <*kırlangıç; ahar* [Den. GBAA. 44] <*ahır; fırtana* [ib. 47] <*fırtına*.

§ 28. *ı~e*. Pek azdır. Dağınık olaraktan : *hers* [Siv. Tok. C. V. 244] <*hırs; erz* [Gaz. C. VI. 278] <*hırs; sadeş* [Man. Som. GBAA. 44] <*sağdıç*.

§ 29. *ı~i*. Bazı bölge ağızlarında, normaldir. Dağınık olarak ta, aşağı yukarı Anadolu ağızlarının çoğunda bulunur. Azeri ağızları etkisi ile Terekeme uruğu ağızında, yabancı kelimelerde belirli olarak görülür.

a) $v \rightarrow i$. Daha fazla prothése olarak iliştirilme yolu ile: *irahat* [Ny. 57] <*rahat*; *irahya* E. Kar. 18] <*rayıha*, *iramazan*, *iras* ve bunun gibi; *issiz* [GA. 34] <*ıssız*.

b) $-v \rightarrow -i$. Pek boldur, fakat dağımaktır: *kişkirtmāk* [GA. 34] <*kişkirtmak*; *sila* [Ny. 58] <*sıla*; *hatir* [ib.] <*hatır*; *bildir* [ib.] <*bıldır*; *sir* [Ter. C. V. 261] <*sır*; *hirs* [ib. 244] <*hırs*; *sira* [ib.] <*sıra*; *Misir* <-*Mısır*; *naliñ* [Den. Tav. GBAA. 47] <*nahn* [نعلین]; *ğyilcım* [Man. Som. ib. 44] <*kwılçım*; *soriyo* [ib.] <*sortıyor*; *piçaklär* [Trb..Pis. 182] <*bıçaklar*; *sirt* [Riz. C. VII. 259] <*sırt*; *karasina* [Riz. R. III. 36] <*karasına*; *dışarı* [Trb. Pis. 178] <*dışarı*; *dumanim* [Riz. C. VII. 273] <*dumanım*; *kadin* [Trb. ib. 199] <*kadın*.

c) $-i \rightarrow -i$. Boldur : *kari* [Trb. C. VII. 202] <*karı*; *olmadi* [Riz. ib. 263] <*olmadı*; *boyali* [Trb. Pis. 179] <*boyalı*; *aldi* [Trb. ib. 190; Gud. 111] <*aldı*; *yazi* [Riz. R. III. 20] <*yazı*; *çıgdi* [Tıb. C. VII. 164] <*çıktı*; *yokari* [GBAA. 45] <*yukarı*.

§ 30. $v \sim o$: İyice bulunamıyor : *aydoräm* [Man. Som. GBAA. 45] <*aydıveräyim*.

§ 31. $v \sim u$.

Karadeniz kıyısı Kuzey-Batı illeri ağızı için iki bakımdan karakteristik bir değişme olayı olarak ele alınabilir.

§ 32. Arhaik bir unsur olarak Trabzon ve Rize ağızlarında bir çok gramer biçimlerinde kalıplaşmış dilarkası-labilal *u* kendini korumuştur : *baluk* [Trb. C. VII. 133] <*balık*; *yazuk* [Trb. Pis. 196] <*yazık*; *kaşuk* [Riz. C. VII. 265] <*kaşık*; *fundugum* [Riz. R. III. 20] <*fındığım*; *fursät* [Riz. C. VII. 299] <*fırsat*; *aqlum* (Riz. ib. 260) <*aqlım*.

§ 33. Karakteristik bir olay olmak üzere kelime ortası kapalı hecelerde belirir: *atumi* [Riz. C. VII. 260] <*atımı*; *kucaguma* [Riz. ib. 264] <*kucağıma*; *aqlumi* [Riz. III. 26] <*aqlımı*; *boazuma* [ib. 20] <*buğazıma*; *yarulur* [Baf.] <*yarılır*; *sarulur* [ib.] <*sarılır*.

§ 34. Dağımık olarak ta çeşitli ağızlarda bulunur ve hatta bolca sayılır: ¹ *punar* [Baf.] <*pınar*, gibi :

¹ Daha geniş bilgi için bk. J. Kunoş, *Rumelisch-türkische Sprichwörter*, KSz. 1906, s. 73, Budapest; V. Maksimov, *Hudavendigâr ve Karaman Türk ağızları üzerine araştırmalar* (rusça), SPb. 1867, s. 44; E. Littmann, *Ein türkisches Märchen aus Nord-syriyen*, KSz. 1901. s. 149, Budapest; M. A. Şiraliev, *Azerbaycan ve Türkiye ağızlarının mukayeseli tetkiki* (rusça), Baku 1959, s. 210; E. V. Gudaşvili, *Türkiye ağızlarının hususiyetleri* (rusça), Tbilisi 1949 (göremedim).

a) $v \rightarrow u$.y- düşmesile: *ulduz* [Man. Alş. GBAA. 47] < *yıldız*.
 b) $-v \rightarrow -u$. Boldur : *supa* (GA. 34] < *sıpa*; *zıbın* [ib.] < *zubun*;
yapuş [Eg.] < *yapış*; *puâr* [ib.] < *pınar*; *sanduh* [ib.] < *sandık*; *muzrap*
 [Tur. C. I. 191] < *mızrap*; *turpan* [Uş. ib. 208] < *tırpan*; *punar* [Isp.
 < *pınar*; *Suvas* [Mal. C. VI. 306] < *Sivas*; *supariş* [Trb. C. VII. 345] <
sipariş; *sura* [Ord. C. VII. 345] < *sıra*.

c) $-v \rightarrow -u$: *cadu* [Eg.] < *cadı*; *garşu* [ib.] < *karşı*; *yarı* [ib.] < *yarı*.

§ 35. $v \sim ü$. Tektük örneklerde görülmektedir: *düşarü* [G. I. ve 11]
 < *dışarı*; *ürta-* [ib. I ve 11] < *ırlamak*.

II. YUVARLAK ÜNLÜLER

§ 36. Başta Orta-Anadolu, kısmen Rize ve Trabzon ağızları olmak üzere, adeta düzenli bir durumda [Laut. 94] diğer ağızlarda da $ö$ ve $ü$ seslerinin $ö > o$ ve $ü > u$ ya doğru kaymakta oldukları görülmektedir. Ms.: *kömür* [Siv. C. V. 259] = *komür* ~ *t'ömür* [R. 123] < *kömür*; *köşü* ~ *koşü* [Tok. Siv. ib.] < *köşü*; *kötü* [Ank. Yoz. Kır. Kay. C. VIII. 255] < *kötü*; *külah* [Niğ. C. VIII. 255] ~ *kulah* < *külah*, ve bunun gibi. Örneklerden de anlaşılacağı üzere bu akım, daha fazla ilk hecelerde gelişerek, kendinden sonrakiler üzerine de etkisini yaymaktadır: *gozünü sevdiğim* gibi. Bu bir çeşit vokal uyumu durumuna girer. Aşağı yukarı bu kural Balkan ağızlarına da yarar [Nem. I. 22].

Diğer yuvarlak vokal değişmelerine gelince :

§ 37. $o > a$. Tektüktür : *iliman* [Af.-Az. C. I. 183] < *ilimon* < *limon*;
cacuh [Kas. C. IV. 208] < *çocuk*.

§ 38. $o > ä$. Şimdilik ancak : *sakizän* [Bal. C. I. 201] < *säkiz* + *on*.

§ 39. $o > e$. Tek olarak: *çecugdur* [Trb. C. VII. 164] < *çocukdur*.

§ 40. $o > v$. Pekazdır: *yuh-mı* [Af.-Az. C. I. 213] < *yokmu*; *horız*
 KE. 18] < *horoz*; *hotız* [ib.] < *hotoz*.

§ 41. $o > i$. Yalnız : *likonta* [Trb. C. VII. 133] < *lokanta*.

§ 42. $o > ö$. Nadirdir : *otä* [Balk. Nem I. 37] < *ötä*; *söhbät* [GA. 51]
 < *sohbät*.

§ 43. $o \sim u$. Nispeten yaygındır ve açık ünlünün, daha kapalıca bir ünlü ile anlatılmasından başka bir şey değildir:

a) $o \rightarrow u$: *uva* [Çan. C. IV. 261] < *ova*; *una* [Man. Som. GBAA. 47]
 < *ona*; *uya* [ib. 44] < *oya*; *u* [Gir.] < *o*; *uda* [ib.] < *oda*; *urda* [ib.] <
orda; *Usman* [ib.] < *Osman*; *uyma* [ib.] < *oyma*; *uralu* [Eg.] < *oralı*;
ukumak [Balk. Nem. II. 118] < *okumak*.

b) *-o- > -u-*. Bütün ağızlarda dağınık olarak bulunur: *buğaz* [Çr. C. III. 236] < *boğaz*; *guvala-* [Ank. C. VIII. 242] < *kovala-*; *duvan* [E. Raz. 7] < *doğan*; *särhuş* < *särhoş*; *paytun* < *fayton*; *rohsat* < *ruhsat*; *guca* [Man. Alş. GBAA. 47] < *koca*; *yolaf* [Küt. Uş. GBAA. 44] < *yulaf*; *sukak* [Den. Tav. GBAA. 48] < *sokak*; *suvan* [Uzk.] < *soğan*; *yurgani* [Trb. Riz. C. I. 199] < *yorganı*; *telfun* [Ny. 60] < *telefon*; *buynuz* [GA. 51] < *boynuz*.

ö

§ 44. *ö~ä*. Yalnız: *älmäm* [Riz. R. III. 30] < *ölmäm*; *älir* [Trb. Pis. 194; Gud. 113] < *ölür*.

§ 45. *ö~e*. Dağınık olarak ağızlarda tektük bulunur.

a) *ö- > e-*: *eldurma* [Akş. C. VII. 181] < *öldürmä*; *elmäk* [Sür. ib. 318] < *ölmäk*; *eldür-* [Trb. Riz. ib.; Kow. § 2] < *öldür-*; *ert-* [Akç. ib. 319] < *ört-*; *eylä* [GA. 51] < *öyle*; *elä* [Erz. Kar. C. III. 244] < *öylä*; *ekuz* [Trb. ib.] < *öküz*.

b) *-ö- > -e-*: *çezmäk* [GA. 51] < *çözmäk*; *beylä* [ib.] < *böylä*; *şeylä* [ib.] < *şöylä*; *peyyip* [Vak. C. VII. 199] < *böyüyüp*; *pelip* [Akç. C. VII. 182] < *bölüp*.

§ 46. *ö~o*. Biraz yukarıda işaret edilen inceden kalına geçişten başka bir şey değildir: *oñdän* [Ny. 58] < *öndän*; *kolä* [ib.] < *kölä*, gibi; *kor* < *kör*; *koroglu* < *köroğlu*; *dort* [Balk. Nem. 14] < *dört*; *g'os* [ib. 15] < *göz*; *g'ordum* [ib.] < *gördüm*; *oninä* [Riz. C. VII. 264] < *öninä*.

§ 47. *ö~u* değişmesi aynı kurala bağlıdır. Balkan ağızlarında bolca bulunur: *urti* [Nem. I. 14] < *örtü*; *uldi* [ib.] < *öldü*; *burakli* [Trb. C. VII. 282] < *börekli*; *urulmuşdur* [ib. 293] < *örülmüştür*; *gubäk* [Balk. Nem. II. 115] < *göbäk*.

§ 48. *ö~ü*. Anadolu ağızlarında seyrek olmasına rağmen Balkan ağızlarında oldukça bolcadır¹. Bilhassa Adakale² ve Bulgaristan Türk ağızları³ bu yönden bir özellik taşımaktadırlar. Daha fazla vurgu değişmesile açıklanmak istenmektedir.⁴ *üdü-* [Nem. II. 117] < *ödümäk*; *ülç-* [Nem. II. 117] < *ölç-*; *sük-*, *sün-*, *küpük* [ib.] ve ilahara. *Ümār*

¹ J. Nemeth, *Le passage ö > ü dans les parlars turcs de la Rumélie nord-ouest*, Roczn. Orientalistyczny, Krakow 1953, XVII. S. 114-121.

² T. Kowalski, Eİ. IV, Leipzig, 1931, s. 998.

³ N. K. Dimitriev, *Bulgar-Türk ağızlarına dair notlar*. Dokladi Akademii Nauk, 1927, s. 211.

⁴ M. Räsänen, *Laut.* 1949, s. 45.

[Iz. GBAA. 48] <Ömâr; gömüſ [E. Kar. 12] <gümüſ; übâk [E. Raz. 7] <öbâk; düſâk [G. 83] <döſâk¹; küftâ [GA. 52] <köftâ.

§ 49. Anadolu ağızlarından bazılarında ö- lerin diphtonglaştığı görülmektedir : üöldü <öldü; güördü <gördü, gibi [bk. Kow. § 5.].

U

§ 50. Geçirdiği değişiklikler türü boldur. Bilhassa Kuzey-Batı Karadeniz kıyısı ağızlarında, dağınık da olsa Anadolu'nun diğer bölge ağızlarında, darlaşma olayı ile karşılaşmıştır. Şöyle ki :

§ 51. *u > ı* : *Mırad* [Mal. C. VI. 297] <*Murad*; *mıhdar* [Ank. C. VIII. 251] <*muhtar*; *çapıt* [Den. C. I. 159] <*çaput*; *armud* [Ter. C. III. 232] <*armut*; *Mısdafa* [Mar. C. VI. 297] <*Mustafa*; *kavın* [GA. 62] <*kavun*; *çıbık* [ib.] <*çubuk*; *odına* [Trb. C. VII. 229] <*oduna*; *olmuşdi* [ib. 134] <*olmuştu*; *kabık* [Ur. KE. 19] <*kabuk*.

§ 52. *u > i* : Bilhassa Trabzon ve Rize ağızlarında belirlidir : *biyan* [Tok. C. V. 222] <*buyan*; *miraz* [Gaz. C. VI. 297] <*muraz* (t); *miyazin* [Edr. C. I. 190] <*muazzin*; *yolinä* [Trb. Pis. 188; 114] <*yoluna*; *avlusinä* [Riz. R. III. 34] <*avlusuna*; *olmiş* [Trb. C. VII. 199] <*olmuş*; *vurir* [Riz. ibid. 274] <*vurur*; *yolciyim* [Riz. R. III. 22] <*yolcuyum*; *puldi* [Trb. C. VII. 171] <*buldu*; *doğri* [ib. 133] <*doğru*.

§ 53. *u > a*. Tek biriki örnekte görülmektedir.: *Marad* [Bur. C. I. 189] <*Murad*; *macir* [Isp.] <*muhacir*; *doğan-* [GA. 62.; Ny. 61] <*dokun-*; *portakal* <*portugaliya*.

§ 54. *u > o*. Boldur ve çeşitlidir. Yazı dili kapalı ünlülerin, ağızlardaki hafifçe açık ünlülerle değiştirilmesi, daha uygun düşmektedir:

a) *u- > o-* : *oğradum* [Trb. R. III. 34] <*uğradım*; *oğilli* [Trb. C. VII. 177] <*uğurlu*; *o'raştı* [Trb. Pis. 184; Gud. 114] <*uğraştı*; *osan-* [GA. 62] <*usan-*.

b) *-u- > -o-* : *boğun* [Ny. 61] <*bugün*; *bañal-* [ib.] <*buñal-*; *boğdanın* [Riz. C. VII. 296] <*buğdanın*; *doldor* [Riz. R. III. 32] <*doldur*; *barot* [Riz. C. VII. 266] <*barut*; *Istanbol* [Riz. R. III. 25] <*İstanbul*.

§ 55. *u > ö*. Dağınık ve düzensizdir. Yalnız Garziantep ağızındakiler Ö. A. Aksoy tarafından belirli kurallara bağlanmıştır [bk. GA. 52-55]. Şöyleki :

a) *u- > ö-*. “ع”ın karşılığı olarak: *ölüm* [ib.] <*ulüm*.

¹ bk. ayrıca Hasan Eren, Nyelvtud. Közlemények, LI. s. 370-371.

b) *-u->-ö-* : *möhtaç* [GA. 52] <*muhtaç*; *böhran* [ib.] <*buhran*; *möhkäm* [ib.] <*muhkäm*; *föhöş* [ib.] <*fuhuş*; *hözur* [ib.] <*huzur*; *şöbä* [ib.] <*şübä*; *Nöman* [ib.] <*Nüman*.

c) *-u->-ö-*. Diğer ağızlarda : *möhdäç* [Ny. 61] <*muhtaç*; *bön* [Man. Som.] ~*böyün* [Küt. Uş. GBAA. 45] <*bugün*.

§ 56. *u > ü*. Seyrekçedir : *bulütä* [Trb. C. VII. 267] <*buluta*; *omuzündä* [ib. 299] <*omuzunda*; *sorüşürlär* [Trb. Pis. 192; Gud. 114] <*soruşurlar*; *üsta* [Ay. C. I. 210] <*usta*; *büz* [Kac. C. III. 236] <*buz*; *husüs* [Kas. C. IV. 234] <*husus*; *hüdü* [Merz. ibid. 234] <*hudut*.

Ü

§ 57. *ü* tıpkı *u* gibi geniş bir gelişme bulmamıştır. Dağınık halde çeşitli ağız değişmelerine uğramıştır.

§ 58. *ü > ä* : *döndär-* [GA. 63] <*döndür-*.

§ 59. *ü > e* : *yeri-* [GA. 63] <*yürü-*(?).

§ 60. *ü > i*. Özellikle Trabzon ve Rize ağızlarında bulunur: *istinä* [Trb. C. VII. 182] <*üstünä*; *bitün* [Riz. ib. 171] <*bütün*; *üstinä* [Riz. R. III. 20] <*üstünä*; *tüşindi* [Trb. C. VII. 275] <*düşündü*; *diş* [GA. 63] <*düş*; *bilbil* [ib.; Krs. C. III. 235] <*bülbül*; *mibaräk* [Çan. C. IV. 242] <*mübaräk*; *yüzügi* [Riz. C. VII. 266] <*yüzüyü*; *türki* [ib. 259] <*türkü*.

§ 61. *ü > ö*. Dağınıktır : *Ķötahya* [Af. C. I. 187] <*Kütahya*; *özängi* [Bal. C. I. 194] <*üzängi*; *höcüm* [Çan. C. IV. 234] <*hücum*; *gögärçin* [Div.] <*güvärcin*; *böyük* [Trb. Pis. 196; Gud. 115] <*büyük*; *yözcar* [Riz. C. VII. 294] <*rüzgâr*; *kömiş* [Trb. C. VII. 199] <*gümüş*; *kömäs* [Man. Som. GBAA. 48] >*kümäs*.

§ 62. *ü > o*. Nadirdir : *omudım* [Riz. C. VII. 299] <*ümidim*; *boyudi* [Riz. R. III. 28] <*büyüdü*.

§ 63. *ü > u*. Azdır : *uş* [Riz. C. VII. 285] <*üç*; *duşti* [ib.] <*düştü*; *uçuncu* [Trb. ib. 171] <*üçüncü*.

III. DAR ÜNLÜLER YUVARLAKLAŞMASI

§ 64. Biraz yukarıda dudak ünlülerinin değişmeleri üstüne verilen açıklama dışında, ayrıca yuvarlaklaşma olayının dudak ünsüzleri olan *b*, *p*, *m* ve diş-dudak ünsüzleri *f*, *v* etkisiyle, yanlarındaki düz ünlülerin ister kökte ister ekte olsun, geniş bir düzenle yuvarlaklaştırılması görülmektedir. Buna göre :

a) *b* etkisi ile: *bül-* [Bol. C. I. 164] < *bil-*; *bür* [Erz. C. III. 236] *bir*; *büşür-* [Mal. C. VI.. 267] < *bişir-*; *bucağ* [Man. Tir. C. I. 189] < *bıçak*; *böbäk* [Isp.] < *bäbäk*; *bübär* [Uzk.] < *bibär*; *edäbül-* [BY. 116] < *edäbil-*.

b) *f* etkisi ile : *çulfu* [Den. C. I. 162] < *çulfa* < *çulha*; *buhof* [Dün. C. III. 236] < *bukağı*; *gälänfir* [Van. C. IX. 46] < *kalänfir*; *gofäs* [Çor. C. IV. 225] < *kafäs*; *furun* [Baf.] < *fırın*.

c) *p* etkisi ile : *garpuz* [Kay. C. II. 158] < *karpız*; *pontul* [Sal. C. I. 196] < *pantolon*; *pobuş* [Div.] < *pabuç*; *püşman* [E. Kar. 14] < *pişman* ~ *peşiman*; *popaz* [E.Raz. 9] < *papaz*; *zopu* [Den. Tav. GBAA. 40] < *zopa* > *sopa*.

ç) *m* etkisi ile: *münnät* (Mar. C. VI. 298] < *minnät*; *mövsüm* [El. ib.] < *mevsim*; *olmusu* [Ay. GBAA. 41] < *olmasa*; *gonuşmudan* [Muğ. ib. 76] < *konuşmadan*; *yemämüşüdü* [BY. 116] < *yemämişimdir*; *kirämüt* [Baf.] < *kirämüt*.

d) *v* etkisi ile: *vülayät* [Kas. C. IV. 263] < *vilayät*; *övlät* [Tok. C. V. 256] < *evlat*; *movu* [Div.] < *mavi*; *ovu* [AY. GBAA. 46] < *ova*; *cuvap* [E. Raz. 9; Trk. C. III. 238] < *cävap*; *zovallı* [Çor. C. II. 164] < *zavallı*; *avcu* [Uzk.] < *avcı*; *vorudum* [BY. 116] < *verirdim*.

§ 65. Fakat yuvarlaklaşma, herhangi bir dudak ünsüzünün bulunmadığı hallerde de genişçe ve dağınık olarak görülmektedir: *bazarörtəsi* [Gir.] < *pazarertəsi*; *sulumak* [Ay. Boz. GBAA. 40] < *sulamk*; *odu* [ib.] < *oda*; *gülücäm* [ib.] < *gülücäyim*; *örtä* [NY. 62] < *ertä*; *burdadu* [ib.] < *buradadır*; *däyildü* [NY. ib.] < *däyildir*.

IV. İKİZ ÜNLÜLER

Diphthong'laşma

§ 66. Türk dili yapısına uygun düşmeyen bu olay, Anadolu ağızlarında çeşitli yollar ve sebeplerle, gelişme imkânını bulmuştur. Türemesinde başlıca rol oynayan sebepler arasında, vokal ve *-y-*, *-g-*, *-ğ-*, *-ñ-*, *-n-*, *-v-*, *-h-* ve bunun gibi ünsüz düşmeleri de vardır [bk. PhTF. s. 248; GBAA. s. 25-29].

§ 67. Ünlü düşmesinden türeyen ünlü ikizleşmesi [diphthonglaşması], dağınık olarak çeşitli durumlarda görülmektedir: *näräy* [Man. Alş. GBAA. 26] < *näräyä*; *kapıy* [Iz. ib.] < *kayıy*; *yıklacaynı* [Kas. C. IV. 16] < *yıkılacağıny*; *däyläm* [Çan. C. IV. 147] < *däyiläm*; *pançaräy* [Iz. GBAA. 26] < *pänçaräyi*; *burya* [Ny. 43] < *buraya*.

§ 68. Yarım ünlü teşkil eden -y- düşmesiyle : *Amerikta* ([NY. 43] <*Amerikaya*; *yaylia* [ib.] <*yaylaya*; *deä* [GBAA. 25] <*deyä*; *Hüsein* [Ay. C. I. 81] <*Hüseyin*; *giräim* [ib. 79] <*giräyim*; *hekäät* [Eg.] <*hikayät*; *geik* [E. Kar. 22] <*geyik*.

§ 69. -g- ve -ğ- düşmesiyle: *büün* [E. Raz. 21] <*bugün*; *däiştir-* [E. Kar. 22] <*değiştir-*; *bā* [Mar. C. VI. 265] <*bäg*; *düün* [Man. Alş. GBAA. 28] <*dügün*; *bāz* [Mar. C. VI. 265] <*boğaz*; *yāh* [Saf. C. IX. 284] <*yağh*; *girō* [Ter. C. V. <*kırağı* 237] Mat. 122]; *ārı* [E. Raz. 35] <*ağrı*; *ōlan* [Çan. C. Ma IV 244] <*oğlan*; *aaç* [E. Raz. 19] <*ağaç*; *oula* C. I. 193] <*oğlan*.

§ 70. -ñ- ve -n- düşmesiyle : *işan* [Muğ. Bur. C. I. 184] <*insan*; *gāç* [Ger. C. IX. 249] <*gänç*; *oa* [Ter. C. VII. 336] >*oña*; *bāa*, *sāa* [Yoz. C. III. 194] <*baña*, *saña*; *sōra* [Kas. C. IV. 254] <*soñra*.

§ 71. -v- düşmesiyle : *çauş* [Kon. G. I. 18] <*çavuş*; *çouş* [Iz. C. I. 91] <*çavuş*; *youklu* [C. I. 92] <*yavuklu*; *auşar* [Kon. G. I. 60] <*avşar*; *çual* [Ny. 43] <*çuval*; *uahıt* [ib.] <*o vakit*; *daul* [Riz. C. VII. 315] <*davul*; *tauk* [Kas. C. IV. 259] <*tavuk* [Eski T. *takığü*].

§ 72. -h- düşmesiyle : *tuaf* [NY. 43] <*tuhaf*; *saat* [um.] <*sahat* <*sa'at*; *nout* [Man. C. I. 192] <*nohut*; *zaib* [Kas. C. IV. 268] <*sahib*; *taaf* [Isp. C. I. 192] <*tuhaf*.

§ 73. Türemesi bakımından farsça olan *bī* بی kelimesindeki *ī*, bazı ağızlarda *ey*, bazılarında ise sadece *ī* olmuştur: *beyhut* [Div.] <*bihut*; *beynamaz* [Div. Ter. Az.] <*bīnamaz*; *beyhut* [E. Kar. 15] <*bihut*; *beynamus* [ib.] *bīnamus*.

§ 74. Ünsüz düşmeden labial *o* ile vücuda getirilen hiatus şunlardır: *gooz* [Bur. C. I. 176] <*goz* <*ceviz*; *oorman* [Sal. ib.] <*orman*; *Ootmannar* [Bal. ibid. 193] <*Otmannar*; *soormak* [Man. ibid. 203] <*sormak*.

Monophthong'laşma

§ 75. Monophthong'laşma olayı az olmakla beraber *f*, *v*, *y* seslerinin düşmesi, yahut sürtünmeleri sonucunda, değerlerini yitirmeleri ile ortaya çıkmaktadır.

a) *av* > *ö* : *höflän-* [Div.] <*havf et-*; *haf* [E. Kas. 16] < خوف 'korku'.

b) *äv* > *ö* : *döşür-* [Van. C. IX. 11; Krs. C. III. 243] <*dävşir-*; *yalo* [Ter. C. III. 285] <*aläv*.

c) *äv* > *e* : *deşir-* [E. Kar. 16] <*dävşir-*.

ç) *öv* > *ö* : *töbä* [Div.] <*tövbä*.

d) *ey* > *a*: *guva* [Man. C. I. 177] <*güvä* <*güvey* <*küdäğü* [PhTF. 246].

- e) *ey* > *ä* : *güvä* [E. Raz.] : <*güvey*.
 f) *ey* > *e* : *begir* [E. Raz. 11] <*beygir*; *kef* [Div.] <*keyf*; *elämäk* [Erz. Krs. C. III. 245] <*eylämək*.
 g) *öy* > *ö* : *sölämäk* [Mal. Mar. Gaz. C. VI. 306] <*söylämäk* [Kow. § 11]; *ölä* [Kon. G. 38] <*öylä*.
 h) *if* > *ü* : *çüt* [Ams. Mer. C. VI. 212] <*çift*; *çütçü* [Mar. Gaz. Mal. C. VI. 271] <*çiftçi*.

Ünlü prothèse'i [eklenmesi]

§ 76. Yabancı dillerden alınma, özellikle *l-*, *r-*, seyrek olarak *ta* : *k-*, *m-*, *n-*, *k-*, *s-*, *ş-*, *t-*, *z-* ile başlayan bazı kelimelere, bir ünlü eklenmesi, Anadolu ağızları için bir gelenek haline getirilmiştir. Dağınık olarak prothèse halinde eklenen bu vokaller, yuvarlak yapılu kelimelerde, arka benzeşme etkisiyle *o*, *u* ~ *ü* olabilirler :

- a) *ä+r-* : *ärähim* <*rahim*; *äricäp* <*räcäp*; *arištä* <*far. rīštä*.
 b) *i+k-* : *ikitap* [Çan. C. IV. 236; Siv. C. V. 247] <*kitap* > *ikitap* [Den. GBAA. 52].
 c) *i+l-* ve *r-* : *ilayık* ~ *ilayık* <*layık*; *ilemon* [Amas. C. IX. 184] <*limon*; *iliyän* [Den. Çiv. GBAA. 52] <*läyän*; *irahya* [E. Kar. 18] <*rayıha*; *irävan* ~ *irafan* [Mar. VI. 292] <*rävan*; *iräbä* [NY. 65] <*rabiyä*.
 ç) *i+m-* : *imirzä* [Mar. 292] <*mirza*.
 d) *i+n-* : *inimät* [Kır. C. VIII. 247] <*nimät*; *inar* [Den. Öd. Tir. C. I. 183] <*nar*.
 e) *i+k-* : *ikälp* [E. Kar. 19] <*kalp*.
 f) *i+s-* : *istep* <*step*; *istok* <*stok*; *istatistik* [İst.] <*statistik*; *ışkandal* [İst.] <*şkandal*; *islav* [İst.] <*slav*.¹
 g) *i+ş-* : *işäy* [Bal. C. I. 184] ~ *işey* [Erc. C. IX. 258] < *şey*.
 h) *i+t-* : *itabî* [Siv. C. V. 248] <*tabî*.
 i) *i+z-* : *izyarät* [Ter. C. III. 261] <*ziyärät*.
 ı) *ı+l-* : *ılassa* [E. Roz. II 12] <*lassa* 'araba sepeti'; *ılazım* <*lazım*.
 j) *ı+r-* : *ırramul* [Gaz. C. VI. 292] <*رامل*; *ırşad* [Den. GBAA. 52] <*räşad*; *ırahat* <*rahat*; *ıraf* <*raf*; *ıramazan* <*ramazan*; *ırıza* <*rıza*; *ırbıık* <*ıbrık*.
 k) *o+r-* : *oroman* <*roman*.
 l) *ö+r-* : *örfät* [Bal. C. I. 191] <*rıfat*; *örüzg'ar* <*rüzg'ar*.

¹ Bk. ayrıca E. V. Sevortyan, *Fonetika Turetskogo literaturnogo yazıka*, 1955, s. 115.

- m) *u+r-* : *uruba* < *ruha*; *uruf* [Mar. C. VI. 310] ~ *uruh* < *ruh*; *urumeli* [Raz. E. II. 12] < *rumeli*.
 n) *u+s-* : *uskutluk* [Kar. E. 19] < *sükütlik*.
 o) *u+v-* : *uvan* [Van. Ahl. C. IX. 282] < *van*; *uvanni* [ib.] < *vanlı*.
 ö) *ü+r-* : *ürüşfät* [E. Kar. 18] < *ürüşvät* < *rüşvät*; *ürüstäm* < *rüstäm*; *ürya* [E. Raz. II. 12] < *rüya*.

V. ÜNLÜ EPENTHÈSE VE EPÍTHÈSE'İ

[*Kelime orta ve sonunda vokal türemesi*]

§ 77. Ünsüz düğümlemelerini gidermek amacıyla dağınık olarak *ı, i, u, ü* dar ünlüleri getirilmesine başlamaktadır. Benzeşme etkisiyle bazen bu ödevi, açık ünlüler de yapmaktadırlar [bk. Kow. § 28].

1) Epenthèse (ayrıca iç vokal türemesi) :

a) *ä* ' ile : *şähär* ~ *şahir* [Div.; E. Kar. 20] < *şähr*; *iñilämäk* [GA. 38] < *iñlä-*; *çiñilämäk* [ib.] < *çiñlä-*.

b) *ı* ' ile : *dılısım* < *tılısım*; *abula* [Mal. C. VI. 262; Af. Din. GBAA. 52] < *abla*; *fırancola* [İst.] *francala*; *gıral* [Kas. C. IV. 224] < *ğral*; *Bayırbut* [Afş. C. III. 234] < *Bayburt*; *çıkırık* [C. I. 140] < *çıkırık*; *bronşit* [İst.] < *bronşit*; *parılamak* [GA. 35] < *parlamak*.

c) *i* ' ile : *çivitçi* [Çor. C. IV. 211] < *çiftçi*; *üdiraf* [Çan. ib. 218] < *ätraf*; *üzireil* [Çor. ib. 220] < *üzrail*; *gudirät* [Bur. C. I. 176] < *ğudrät*; *hämşirä* [E. Kar. 20] < *hämşirä*; *şilep* [İst.] < *şlep*; *metiro* [Den. Tav. GBAA. 51] < *metro*; *ädiris* [Ay. ib.] < *adräs*; *ämir* [İst.] < *äm*; *hasirätlik* [Baf.] < *hasrätlik*.

ç) *u* ' ile : *abula* [Trb. C. VIII. 305] < *abla*; *ayuna* [E. Kar. 20] < *ayna*; *köyülü* [ib.] < *köylü*; *buroşür* [İst.] < *broşür*; *soñura* [Den. GBAA. 52] < *soñra*; *horula-* [GA. 62] < *ğorla-*.

d) *ü* ' ile : *üürät* [Af. Din. 30] < *üürät*; *küfür* [İst.] < *küfr*; *gürülämäk* [GA. 64] < *ğürülämäk*; *dümüdüz* [Uzk.] < *dümdüz*.

2) Epithèse (Kelime sonu vokal türemesi) :

a) *-a, -ä* ' ile : *varıkan-a* [Man. Kul.] < *varırkan*; *gidäkän-ä* [Man. Kul. GBAA. 51] < *gidärkän*; *yıkākan-a* [Den. Çiv. ib.] < *yıkarkän*.

b) *ı* ' ile : *katlı et-* [E. Kar. 20] < *katlet-*.

c) *i* ' ile : *bu säfäri* [Den. Tav. GBAA. 51] < *bu säfär*; *ertäsi gün-ä* [Den. ib.] < *ertäsi gün*; *ämri eylä-* [E. Kar. 20] < *äm* *eylä-*; *demiş kim* [ib.] < *demiş kim*.

ç) *u* ' ile : *oluyoru* [Den. GBAA. 51] < *oluyor*.

d) *ü* ' ile : *şükürü et-* [E. Kar. 20] < *şükretmäk*.

VI. ÜNLÜ ELİSİON'U (SİLİNME)

§ 78. Vokal düşmesi ve silinmesi olayı, çeşitli fonetik durumlar etkisi ile, kelime başında (aphérèse), kelime içinde (syncope) kelime sonunda (apocope) ve sandhi halinde bulunmaktadır, şöyle ki :

a) Aphérèse (kelime başında) durumunda düşme az ve dağınıktır: *kindi* [Bal. C. I. 187] < *ikindi*; *girmi* [Erc. C. XI. 250] < *igirmi* > *yigirmi*; *lavlan-* [Sür. C. VII. 334] < *alavlan-* < *alävlän-*; *läki* [Gir] < *ävälki*; *çäri* [E. Kar. 21] < *içäri*; *mäci* [Bal. c. I. 189] < *imäci*.

b) Syncope halindeki ünlü düşmesi, daha fazla vurgunun yer değişmesi ile, tonsuz, bir hale getirilen ilk ve orta hecelerde, görülmektedir. Bolcadır : *yanna* [Esk. EAD. 19] < *yanına*; *älnä* [ib.] < *älinä*; *gayda* [Ter. C. III. 249] < *kaidä*; *Haççä* [E. Raz. 17] < *Haticä*; *peşman* [Af. C. I. 196] < *päşiman*; *eycä* [Div.] < *iyicä*; *hazna* [ib.] < *hazinä*, *parsı* [Iz. C. I. 98] < *parası*.

c) Elision (silinme), sonu bir ünlü ile biten kelimeye ünlü ile biten diğer bir kelime eklenti halinde getirilince, ünlülerden birinin silinmesi ile olur. Enclise de bu silinmeye girer. Oldukça yaygındır : *kocumar*, *Kocumar* [Ay. C. I. 198] < *koca* + *Ömär*; *cümirtäsi* [Çan. C. IV. 210] < *cuma* + *ertäsi* > [Mer. ib.] *cumertäsi*; *gayvaltı* [Man. C. I. 173] ~ *kahvaltı* [Ist.] < *kahvä* + *altı*; *ällaltı* [Ter.] < *älli* + *altı*; *nicoldu* [E. Kar. 21] < *nicä oldu*; *inc-ul-ayah* [Div.] < *incä* + *ulu* + *ayak*.

ç) Enclise olarak ta : *benimçin* < *benim* + *için*; *bänimlä* < *bänim* + *ilä*; *gälmişmiş* < *gälmiş* + *imiş*.

d) Apocope halindeki düşme tektüktür: *foyıd* [Isp. C. I. 170] < *foyda*; *päkey* < *päkiyi*; *buğda* [Ter.] < *buğday*; *buğ* < *buğu*.

VII. ÜNLÜ SIRASININ DEĞİŞMESİ

§ 79. Ünlü sırasının birinden diğerine, yani kalından inceye ve tersine olarak inceden kalına geçmesi, yerine göre, ağızlarda beliren bol bir fonetik olaydır. Doğu illerimizde bu olay, olağandır. Konuşanların dil yapısı ve bünyeleri yönünden türeme bir durumdur. Değişme durumunda incelmenin *c*, *ç*, *j*, *l*, *s*, *ş*, gibi seslerin etkisi ile türediği ileri sürülmekle beraber, konuya çözülmüş gözü ile bakılamaz. Diğer bir çok tarihi ve filolojik sebepler öne sürülebilir.

§ 80. *Kalın ünlü yapıdan ince ünlü yapısına geçiş* :

a-a > *ä-ä* (bolcadır): *gätär* [Yoz. C. VIII. 239] < *katar*; *häftä* [Erc.] C. IX. 42] < *hafta*; *bänä* [Bur. C. I. 153] < *bana*; *mädäm* [Mal. C. VI.

296] < *madam*; *fägät* [Doğ.] < *fakat*; *çüntä* [Div. Kay. Kır. C. VIII. 228] < *çanta*.

a-a-a > *ü-ä-ä* : *cändärmä* [El. C. VI. 296] < *jandarma*; *güzäbü* [Af. C. I. 174] < *kasaba*; *vätändä* [Ter.] < *vatanda*.

a-ı > *ä-i* : *gäyiş* [Van. C. IX. 48] < *kayış*; *çarşi* [Af. C. I. 160] < *çarşı*; *hätir* [ib. 181] < *hatır*.

a-u > *ä-ü* : *hällbür* [Ahl. C. IX. 255] < *kalbur*; *mähşün* [El. C. VI. mahzun; *Tärsüs*, [Niğ. C. IV. 258] < *Tarsus*.

a-u > *ä-i* : *häviz* [Mş. C. IX. 254] < *havuz*; *pälit* [Düz. C. IX. 272] < *palut* ~ *palut*.

ı-a > *i-ä* : *dişäri* [Erz. Krs. C. III. 242] < *dışarı*; *sirä* [Isp. C. I. 202] < *sıra*.

ı-ı-a > *i-i-ä* : *kişkırtmäk* [GA. 34] < *kişkırtmak*; *sivişmäk* [GA. 68] < *svişmak*.

ı-a > *ü-ä* : *säftä* [Man. C. 201] < *sıfta*.

ı-ı > *i-i* : *misir* [Çan. C. IV. 242] < *mısır*; *çirpi* [Isp.] < *çırpı*; *sizi* [Ams. C. IV. 253] < *sızı*.

ı-ı > *ü-ü* : *üssüz* < *ıssız-*.

o-u > *ö-ü* : *çöcük* [Isp. C. I. 162; Baf.] < *çocuk*.

u-a > *ü-ä* : *düvăr* [Ant. C. I. 166] < *duvar*.

u-u > *ü-ü* : *bürüş-* [Ter. C. III. 236] < *buruş-*.

§ 81. *İnce ünlü yapıdan kalın ünlü yapısına geçiş :*

ä-ä > *a-a* : *havas* [Div.] < *häväs*; *cannat* [Çor. C. IV. 208] < *cännät*.

ä-i > *a-ı* : *yassır* [Div.] < *äsir*.

ä-i-ä > *a-a-a* : *hamaşa* [Div.] < *hämişä*.

i-ä > *ı-a* : *çıyna-* [Siv. C. V. 225] < *çiyinä-*; *sına* [Gaz. C. VI. 305] < *sinä*.

i-i > *ı-ı* : *sıhır* [Mal. C. VI. 305] < *sibir*; *cızgı* < *çizgi*; *ırbık* [GA. 68] < *ıbrık*.

i-i > *u-u* : *nuçun* [Mar. C. VI. 299] < *niçin*.

ö-ä > *o-a* : *comart* [Div.] < *cömärt*; *Omar* [R. III. 5] < *ömär*.

ö-ü > *o-u* : *donum* [Div.] < *dönüm*.

ö-ü-ä > *o-u-a* : *porsumah* [Div.] < *pörsümäk*.

ü-ä > *u-a* : *zuppa* [Kon. C. II. 164] < *züppä*; *kufa* [GA. 68] < *küfä*.

ü-ü > *u-u* : *puşkul* [Çor. C. II. 161] < *püşkül*.

VIII. ÜNLÜ BENZEŞMESİ

§ 82. İlerleyici beşzeşme :

a-a-ä > *a-a-a* : *mahana* [Çan. Ams. C. IV. 240] < *bahanä*.

a-e-ä > *a-a-a* : *gazata* [Bal. C. I. 173] < *gazetä*.

a-ä-ä > *a-a-a* : *acala* [Ter. C. III. 231] < *acälä*.

a-i-a > *a-a-a* : *nasahat* [E. Kar. 28] < *nasihat*.

a-ı-a > *a-a-a* : *patlıcan* [E. Raz. 20] < *patlıcan*; *bağarsak* [Ayr. C. III. 233] < *bağırsak*.

a-ı-a > *a-ı-ı* : *bağırsık* [GA. 17] < *bağırsak*.

a-ä > *a-a* : *habar* [Af. C. 180] < *habär*; *ataş* [Krs. C. III. 233] < *atüş*; *galam* [Edr. C. I. 171] < *kaläm*; *bağça* [GA. 25] < *bahçä*.

a-i-ä > *a-ı-a* : *ahırat* [Muğ. C. I. 247] < *ahirät*; *halında* [Div.] < *halindä*.

a-i > *a-a* : *sahap* [Af. C. I. 199] < *sahip*; *şahan* [Ayr. ib. 204] < *şahin*.

a-i > *a-ı* : *vakıt* [Gir.] < *vakit*; *hayın* [ib.] < *hain*.

a-i-ä > *a-a* : *hazna* [Mar. C. VI. 290] < *hazinä*; *gayda* [Krs. C. III. 249] < *kaidä*; *fayda* < *faidä*.

a-ä-ä > *a-a-ä* : *harakät* < *haräkät*.

a-ä-a > *a-ä-ä* : *vakätü* [Div.] < *vaketa* 'vaktaki'.

a-o > *a-ı* : *salın* [Uzak.] < *salon*.

a-u > *a-ı* ~ *i* : *çavış* [Gaz. Mar. C. VI. 270] < *çavuş*; *yavru* [Kon. C. II. 164] < *yavru*; *malim* [Çor. C. IV. 257] < *malum*; *ķavır-* [Gir.] < *ķavur-*; *Arzu* [Uzk.] < *Arzu*; *papır* [GA. 64] < *vapur*.

a-a-ü > *ä-i* : *tācip* [E. Kar. 28] < *taaccüp*.

ä-a-a > *ä-ä-ä* : *nägädär* [Ahl. C. IX. 58] < *nä kadar*; *därägäf* [Ter. C. V. 227] < *däraķap*; *fälöncä* [Siv. ib.] < *fälanca*.

ä-a-ä > *a-a-a* : *amanat* [GA. 25] < *ämanät*.

ä-a-ä > *ä-ä-ä* : *sämävär* [Bur. C. I. 201] < *sämavär*; *ķäsdänä* [Kas. C. IV. 239] < *ķäsdanä*; *färacä* [E. Raz. 20] < *färacä*.

ä-ä-a > *ä-ä-ä* : *bädästan* [Çan. Ams. C. IV. 206] < *bädästan*.

ä-a > *ä-ä* (Bolçadır): *dästan* [Den. C. I. 201] < *dästan*; *ävräg* [Saç. C. VIII. 235] < *ävrak*; *äzän* [Ter.] < *äzan*; *säläm* [Tun. C. VI. 304] < *sälam*; *mäzär* [Eg.] < *mäzar*.

ä-i > *ä-ä* : *şähär* [El. C. VI. 307] < *şahir*.

ä-ä-ü > *ä-ä-ä* : *tävakkäl* [E. Kar. 28] < *tävakkül*.

ä-i-a > *ä-ä-ä* : *şäräät* [Ter. C. V. 2563] < *şariat*.

ä-i-a > *ä-ä-a* : *pälävan* [Edr. C. I. 195] < *pählivan*.

ä-i-a > *ä-i-ä* : *bäzīgän* [Raz. E. 20] < *bäzirgan*.
ä-i-ä > *ä-i-i* : *gälinci* [GA. 27] < *gälincä*.
ä-a-i > *ä-ä-i* : *çäfdäli* [Div.] < *şäftali*.
ä-a-ä > *ä-i-ä* : *särmiyä* [Mar. Mal. C. VI. 304] < *särmayä*.
ä-u > *ä-i* : *mähtip* [Kar. E. 28] < *mäktup*; *Giräsin* [Gir.] < *Giräsun*;
mälil [Mal. C. VI. 296] < *mälul*.

ä-u > *ä-ü* : *mägdüb* [Bir.] < *mäktup*.
ä-ü-ü > *ä-i-i* : *tändiriz* [E. Kar. 28] < *tändürüst*.
ä-i < *ä-ü* : *dägül* [Trk. C. III. 242] < *dägil*.
ä-u > *ä-ü* : *mäktüp* [Mar. C. VI. 296] < *mäktup*.
ä-ü > *ä-i* : *täcribä* [E. Raz. 20] < *täcribü*.
ı-a > *ı-ı* : *bıçığ* [Af. C. I. 155] < *bıçak*; *fırçı* [GA. 17] < *fırça*.
ı-a-ä > *ı-a-a* : *giyamat* [Af. -Az. C. I. 174] < *kıyamät*.
ı-ä > *ı-a* : *giyamat* [E. Kar. 28; Kil. C. VI. 302] < *kıyamät*.
i-a > *i-ä* : *biräz* [Um.] < *biraz*; *fiyät* [Gir.] < *fiat*; *nikäh* [Man. C. I. 192] < *nikâh*.

o-a > *o-o* : *hosov* [Div.] < *hoşaf*.
o-a > *o-u* : *oruya* [Gir.] < *oraya*.
o-a-a > *o-a-ı* : *tosbağı* [Isp. C. I. 207] < *tosbağa*; *ortancı* [Kas. C. IV. 245] < *ortanca*.

o-ä > *o-a* : *şosa* [Uzk.] < *şosä*.
ö-ä > *ö-ü* : *ötü* [Siv. C. V. 256] < *ötä*; *böçük* [GA. 27] < *böcäk*.
u-a > *u-u* : *çulfu* [De n. C. I. 162] < *çulfa* < *çulha*.
u-e > *u-u* : *guzuy* [Ter. C. IX. 248] < *kuzey*.
u-ı-ı > *u-u-u* : *susüru* [E. Raz. 20] < *susüğü*.
u-i > *u-u* : *mutu* [E. Kar. 28] < *muti*.
u-i > *ü-ü* : *mücüb* [E. Kar. 28] < *mucib*; *münüs* [ib.] < *munis*.
u-i-ä > *-ü-ü-ä* : *mücüzät* [E. Kar. 28] < *mucizä*.
u-ü > *u-u* : *zulum* [Gir.] < *zulüm*.
ü-i > *ü-ü* : *münkün* [E. Kar. 28] ~ *mümkün* [Ter.] < *mümkün*.
ü-ä > *ü-ü* : *gülümsü-* [Uzk.] < *gülümsä-*.
ü-ä-i > *ü-ü-ü* : *türüdü* [E. Kar. 28] < *türädi*.
ü-i-ä > *ü-ü-ü* : *küllüyün* [E. Kar. 28] < *külliyän*.

§ 82. Gerileyici benzeşme :

a-ä > *ä-ä* [Boldur] : *äcäf* [Ter. C. III. 45] < *acäp*; *äcäm* [Erz. ib] *acäm*; *häsrät* [Van. C. IX. 50] < *hasrät*; *äsgär* [Gir.] < *askär*; *tänä* [Eg.] < *tanä*.

a-i > ä-i : *lästik* [Edr. C. I. 188] < *lastik*; *güdir* [Ter. C. V. 236] < [Ter. C. V. 236] < *kadir*; *âziz* [Eg.] < *aziz*.

a-i-ä- > ä-i-ä : *sâniyâ* [Man. C. I. 201] < *saniyü*; *âşirât* [Eg.] < *aşirât*.

a-a-ä > ä-ä-ä : *nâmâhrâm* [Gaz. C. VI. 298] < *namahrâm*.

a-ä-ä > ä-ä-ä : *âcälâ* [Ter. E. Kar. 29] < *acälâ*; *hâräkât* [ib.] < *haräkât*.

a-ı > ı-ı : *sındıh* [Div.] < *sandık*.

a-ı-a > ı-ı-a : *ılıncah* [Div.] < *salıncak*.

ä-a > a-a : *marak* [Kas. C. IV. 240] < *mârak*; *dafa* [Div.] < *däfa*; *ayam* [Gir.] < *äyyam*; *ala* [GA. 25] < *elâ*; *havla* [ib.] < *hâlva*.

ä-a > ı-a : *cıvap* [E. Raz. 21] < *cävap*.

ä-ä-a > a-a-a : *ajdaha* [Ter. C. V. 217] < *äjdärha*.

ä-a-ä > a-a-ä : *amanät* [Ter.; E. Kar. 29] < *ämanät*.

ä-a-ä > a-a-a : *amanat* [Ter.] < *ämanät*.

ä-i > i-i : *kişif* [Siv. C. V. 249] < *käşif*.

ä-i-a > a-a : *şarât* [E. Raz. 21] < *şäriat*.

ä-u > a-u : *mamur* [Div.] < *mämur*; *zabun* [E. Raz. 21] < *zäbun*.

ä-u > o-u : *tomuz* [Div.] < *tämmuz*.

e-i > i-i : *yidi* [Çan. C. IV. 265] < *yedi*.

i-a > ı-a : *nışan* [Raz. E. 21; Uzk.] < *nişan*; *zıندان* [Uzk.] < *zindan*; *cıgara* [ib.] < *sigara*; *bıraz* [Gir.] < *biraz*.

i-ä > ä-ä : *nänä* [Çar. C. IV. 243] < *ninä*; *däräk* [E. Kar. 29] < *diräk*.

i-ä > e-ä : *hessä* [Div.] < *hissä*; *enmäk* [GA. 35] < *inmäk*; *getmäk* [ib.] < *gitmäk*.

i-ä-a > ı-ä-a : *hızmekar* [Div.] < *hizmätkar*.

i-i-a > ı-ı-a : *ihtıyar* [Div.] < *ihtiyar*; *iğbirar* [GA. 30] < *iğbirar*.

i-ü-a > ü-ü-a : *üşgüzar* [E. Kar. 29] < *işgüzar*.

o-i > ö-i : *öbir* [E. Kar. 29] < *o bir*.

o-i > ö-ü : *öbür* [E. Kar. 29] < *o bir*.

ö-ü- > ü-ü : *yürük* [GA. 52] < *yörük*.

ö-ü-ä > ö-ä-ä : *döndärmäk* [GA. 69] < *döndürmäk*.

u-a > a-a : *taaf* [Isp. C. I. 205] < *tuhaf*.

u-a > ı-a : *mıhtar* [Kay. C. II. 161] < *muhtar*; *mındar* [Çor. C. IV. 242] < *mundar* < *murdar*; *mısafir* [Gir.] < *musafir*; *mısdava* [GA. 28] < *Mustafa*.

u-a > ı-e : *bıydey* [Bal. C. I. 155] < *buğday*.

u-a-ä > ö-ü-ä : möhübät [Div.] < muhabbät.

u-a-i > i-a-i : sivari [Bal. C. I. 202] < suvari.

u-ı > ı-ı : bıyıl [Div.] < bu yıl.

u-ü > ü-ü : bugün [Um.] < bu gün.

u-ü > ö-ü : böğün [Um.] < bugün > [E. Raz. 21] büün; höküümät [GA. 52] < hukümät.

ü-a > u-a : dukkan [Edr. C. I. 166] < dükkän; duşman [Gir.] < düşman.

ü-a > e-a : beyran [Div.] < büryan.

ü-a-ä > i-a-ä : mibaräk [Kar. E. 29] < mübaräk.

ü-ä > i-ä : icrät ~ ic(i)rät. [E. Kār. 29] < ücrät; Minävvar [Uzk.] < Münävvar.

ü-ü > i-i : mimkin [E. Kar. 29] < mümkün.

§ 83. Çift benzeşme :

Çift benzeşme, kelimelerde iki yönlü, yani ilerleyici ve gerileyici biçimde olmaktadır. Bazen ise, sadece ikiz (çift) benzeşmeye raslanır :

a-ı-ä-a > a-a-a-a : tahtaravan [(Div.)] < tahtıravan.

a-i-a > ä-i-ä : Sâlihâ [Div.] < Saliha.

a-u-a > a-i-a : malikat [E. Raz. 25] < mahlukat.

ä-a-ä > a-a-a : amanat [Gaz. Mar. VI. 26] < ümanät; barabar < bärabär.

ä-a-i > a-ä-i : antäri [Raz. E. 25] < äntari.

ä-ä-ä > ä-a-ä : berakät [E. Kar. 32] < bäräkät.

ä-a-ä > ä-ä-ä : cänazä < cänazü.

ä-a-ä > ä-i-ä : sârmiyä [Div.] < sârmayä.

ä-u > ı-ı : zıkkım < zäkkım.

§ 84. Aykırılaşmış çift benzeşme :

Bazen, benzeşme vaki olduktan sonra, aykırılaşma görülmektedir:

a-ä > a-a > ä-a : häbar [E. Kar. 33] < habar [Çayc. C. IX. 251] < habär; älav [Ayr. C. III. 245] < alav < aläv.

a-ä > ä-ä > ä-a : äskar [E. Kar. 33] < äskär < askär.

ä-a > ä-ä < ä-a : azän [Div.] < äzän [Ter.] < äzan.

a-ı > a-ü : ärşün [Div.] < arşın.

ä-ä > a-a : havas [kil. C. V. 287] < häväs.

ä-ä > a-ı : yalı [Div.] < yälü.

ä-i-ä > a-a-a : hamaşa < hemişa < hämişä.

ı-ı-a > ı-ı-i : çingirik [Div.] < çıgırak.

ö-ä > ö-ü : böcük < böcäk.

ö-ä > o-a : *comart* [Div.] < *cömärt*.

u-u > ı-ı : *çıbıh* [Ter. Div.] > *çubık* ~ *çıbuk* < *çubuk*.

IX. ÜNLÜ AYKIRILAŞMASI

(Dissimilation)

§ 85. İlerleyici aykırılışma :

a-a > a-ä : *ganvâ* [Isp. C. I. 171] < *kanva*; *gadâr* [Div.] < *kadâr*; *hamân* [Muğ. C. I. 180] < *haman*; *Fatmä* [Uzk.] < *Fatma*.

a-a-a > a-a-e : *vatandêş* [Bal. C. I. 210] < *vatandaş*.

a-a > a-ı : *haftı* [Den. C. I. 180] < *hafta*; *tası* [Isp. ib. 205] < *tasa*; *ağış* [Trk. C. III. 231] < *ağaç*; *yatığ* [Isp. C. I. 211] < *yatak*.

a-ı > a-i : *yarın* [Emr. C. I. 211] < *yarın*; *gayış* [Div.] < *kayış*.

a-ı > a-u : *ayu* [Kas. C. VI. 204] < *ayı*; *aru* [ib. 203] < *arı*; *paslu* [Çan. ib. 247] < *paslı*; *pusaruk* [Baf] < *pusarık*.

a-ı > a-ü : *arsüz* [Div.] < *arsız*.

a-o > a-e : *ķaybel-* [Uzk.] < *ķaybol-*.

a-o > a-u : *paltu* [Siv. C. I. 257] < *palto*.

a-u > a-ı : *ķabık* [Mal. C. VI. 269] < *ķabuk*; *ķavış* [Gaz. Mar. ib] < *ķavuş*.

a-u > a-ü : *mahzün* [Div.] < *mahzun*.

ä-ä > ü-a : *hâvas* [E. Kar. 30] < *häväs*; *fâslâhan* [E. Raz. 23] < *fâslâyân*; *mâskan* [Uzk.] < *mâskân*.

ä-ä > ä-i : *kâfin* [Kay. C. VIII. 249] < *kâfân*.

ä-ä-ä > ä-i-ä : *tâncirâ* [Bar. C. I. 205] < *tâncärâ*; *pâncirâ* [Bar. C IX. 247] < *pâncärâ*.

ä-i > ä-ü : *mâclüs* [E. Kar. 30] < *mâclis*.

ä-ü > ä-u : *hânus* [E. Raz. 23] < *hânüz*.

ı-a > ı-i : *ķırtlık* [Div.] < *ķırtlak*.

i-ä > i-a : *ķimsa* [Kas. C. IV. 239] < *ķimsä*; *dida* [Yoz. C. VIII. 232] < *didä*.

ı-i > i-ü : *mildür* [Baf.] < *mildir*.

ö-ä-ä > ö-ä-i : *ķökâlik* [Div.] < *ķökäläk*.

u-a > u-ä : *mutâç* [E. Kar. 30] < *muhtaç*.

u-a > o-ä : *mohtâc* [E. Kar. 30] < *muhtaç*.

ü-ä-ä > i-a-ä : *miasâr* [E. Kar. 30] < *müyässâr*.

§ 86. Gerileyici aykırılışma (Regressive dissimilation).

a-a-a > i-a-a : *ilaķga* [Div.] < *alaka*.

- a-a-a* > *ä-ä-a* : *rämâzan* [Ter.; Raz. E. 24] < *ramazan*.
a-a-ä > *ä-a-ä* : *hävälä* [Div.] < *havalä*.
a-a-i > *ä-a-i* : *ähali* [Div. E. Raz. 24] < *havalı*.
a-i-ä > *ä-ä-ä* : *märäfät* [Tun. C. VI. 296] < *marifät*.
a-a > *e-a* : *heyvan* [Ter. C. V. 244] < *hayvan*; *seray* [Gaz. C. VI. 304; Kay. C. II. 163] < *saray*.
a-i > *ä-i* : *nâzik* [Mal. C. VI. 298] < *nazik*; *fâhir* [Er. C. III. 247] < *fakir*; *tâzim* [Bal. C. 1. 206] < *tazim*.
a-u > *ä-u* : *mâhrum* [E. Kar. 31] < *mahrum*.
ä-ä > *a-ä* : *hapänk* [Div.] < *käpänk*.
ä-ä-i > *a-ä-ü* : *adäpsüz* [Div.] < *ädäpsiz*.
ä-ä > *ö-ä* : *örtä* [E. Kar. 31] < *ärtä*.
i-ä > *ı-ä* : *hızmat* [Div.] < *hizmat*.
i-ä > *ü-ä* : *nücä* [Çior. C. IV. 244] < *nicä*.
i-i > *ä-i* : *sätıl* [Diz.] < *sitil*; *zâncir* < *zincir*.
ı-a > *u-a* : *ufdar* [Gaz. C. VI. 310] < *iftar*.
ü-a > *ö-a* : *möhtaç* [Div.] < *muhtaç*.
ü-ä > *ö-ä* : *möhlät* [Ter.] < *mühlät*.

X. UZUN ÜNLÜLER

§ 87. Ağızlarda pek boldur. Yalnız Doğu illeri bu gelişmeye o kadar da iltifat etmemiş durumdadır. Bu çekingenliğin sebepleri arasında, bura ağızlarındaki, doğma bir uzatma eğiliminin yer almış olması, bulunmaktadır. Orta-Anadolu ağızlarında bu akım, yarı uzatma ile anlatılmıştır. Kanuna göre bu çeşit uzatmalar, gramer kuralları yokluğundan da ileri gelebilir. Mes. *baban ävü gäldi?* 'baban eve geldimi?', cümlesinde görüldüğü, gibi. Konuşanın söyleyiş yapısı üzerine türeyen uzun vokaller dışında, bu dil ve fonetik olayının doğuşunda etki yapan diğer bir çok sebepler de vardır. Bunlar kısaca şöyle özetlenebilirler :

§ 88. Aslında uzun ünlülü yabancı kelimelerdeki uzamalar : *çärä*; *nāmık*; *äläm*; *ädäm*; *tözä* ve saire.

§ 89. Aslında mevcut olmayıp, ağızlarca türetilenler: *härif* [Bur. C. I. 181] < *härif*; *sälı* [Çan. C. IV. 252] < *salı*; *böhça* [Kas. C. IV. 248] < *bohça*; *ıysan* [Saf. C. IX. 197] < *insan*; *çäbuk* [Ank. C. III. 25] < *çabuk*.

§ 90. Ünlü uzamaları üzerinde etkisi red edilmeyen ağızların sinitaks yapıları, önemli yer tutmaktadır. Isparta ağızı, ünlü uzatılması yönünden, güzel bir örnek teşkil edebilir. Aynı söyleyiş özelliğine göçebe boylarla, Ayrım boyu ağızlarında raslanmaktadır.

§ 91. Varlığı tarih boyunca çeşitli Türk şive ve ağızlarında kalmış bulunan, Türk asıllı kelimelerdeki, olağan uzamalar, kısmen ağızlarda bulunmaktadır.: *kāndi* [Den. GBAA. 21 ve Kas. C. IV. 9] <*kāndi* ve saire [dafa fazla bilgi için GBAA. 17-22; Türkiyat mecmuası, VII-VIII, 82-94].

§ 92. Asıl büyük bir yığın teşkil edeni, hece kaynaşması yolu ile, yani iki ünlü arası ünsüzün düşmesi sonuncunda, yanyana gelen iki ünlünün bir uzun ünlü doğurandır :

a) \bar{a} < ünlü + ünsüz + ünlü :

\bar{a} > $a + \dot{g} + a$: $\bar{a}\dot{c}$ [Kas. C. IV. 201] <*ağaç*; \bar{a} [Siv. C. V. 217] <*ağa*.

\bar{a} < $a + \dot{g} + \iota$: $\bar{a}\dot{l}$ [Siv. C. VI. 218] <*ağıl*; *bacā* [Bol. C. IX. 168] <*bacağı*.

\bar{a} > $a + h + a$: $\bar{t}\dot{a}$ <*daha*; \bar{a} [bir.] <*aha*; *lāna* [ib.] <*lahana*.

\bar{a} > $a + h + i$: $\bar{z}\dot{a}b\dot{i}$ [Kas. C. IV. 267] <*sahibi*.

\bar{a} < $a + n + a$: $\bar{b}\dot{a}$ [Siv. Div. C. V. 219] <*bana*.

\bar{a} > $a + k + a$: *sadā* [Siv. C. V. 260] <*sadağa*; *zabādar* [NY. 37] <*sabaha kadar*.

\bar{a} > $a + v + a$: $\bar{o}k\dot{l}\dot{a}$ [Çan. C. IV. 245] <*oklava*.

\bar{a} < $a + y + \ddot{a}$: $\bar{\dot{s}}ik\dot{a}t$ [Esk. C. IX. 127] <*şikâyet*.

\bar{a} < $\ddot{a} + y + a$: *nāpmah* [Kon. Çor. C. II. 162] <*nâyapmah*.

\bar{a} < $i + h + a$: *nāyāt* [E. Raz. 35] <*nihayät*.

\bar{a} > $\iota + \dot{g} + a$: *sandā* [E. Raz. 35] <*sandiğa*.

\bar{a} > $o + \dot{g} + a$: *bāz* [Mar. C. VI. 265] <*boğaz*.

\bar{a} < $u + h + a$: *mācir* [Uş. C. I. 189] <*muhacır*.

\bar{a} < $\iota + n + a$: *altā* [Gır.] <*altına*.

b) $\bar{ä}$ < ünlü + ünsüz + ünlü :

$\bar{ä}$ < $\ddot{a} + g + \ddot{a}$: *nārāk* [Niğ. C. II. 162] <*nägäräk*.

$\bar{ä}$ < $a + g + i$: $\bar{\dot{s}}\dot{a}rt$ [Çor. C. IV. 253] <*şagirt*.

$\bar{ä}$ < $\ddot{a} + y + e$: *çeşmā* [Bar. C. IX. 179] <*çeşmäyü*; $\bar{ä}r$ [Kas. C. IV. 218] <*äyär*.

$\bar{ä}$ < $\ddot{a} + y + i$: *dārman* [Tok. C. V. 227] <*dätyirmän*.

$\bar{ä}$ < $\ddot{a} + h + i$: $\bar{\dot{s}}\dot{a}r$ [Kas. C. IV. 256] <*şahir*.

$\bar{ä}$ < $i + n + \ddot{a}$: *amā* [Div.] <*aminä*.

$\bar{ä}$ < $a + n + \ddot{a}$: *bitācüg* [Div.] <*birtanäcük*.

$\bar{ä}$ < $\ddot{a} + n + i$: *bām* [Gır.] <*bänim*.

e) \bar{e} < ünlü + ünsüz + ünlü :

\bar{e} < $e + y + i$: *bēt* [Mar. C. 266] <*beyit*.

ç) \bar{i} < ünlü + ünsüz + ünlü :

\bar{i} < $\iota + \acute{g} + \iota$: $\bar{\text{çir}}$ [Ere. C. IX. 229] < çığır- ; sandī [E. Raz. 35] < sandığı .

\bar{i} < $\iota + n + \iota$: başī [Div.] < başını .

\bar{i} < $a + y + a$ > $\iota + y + a$: çigmīcag [Gir.] < çıkmyacak .

d) \bar{i} < ünlü + ünsüz + ünlü :

\bar{i} < $a + y + i$: çikīm [Gir.] < çıkayım .

\bar{i} < $i + g + i$: $\bar{\text{it}}$ [Bol. C. IX. 258] < yigit .

\bar{i} < $i + n + i$: $\bar{\text{älizdän}}$ [Div.] < älinizdän .

\bar{i} < $i + y + i$: $\bar{\text{i}}$ [Mih. C. IX. 256] < iyi ; $\bar{\text{ilik}}$ [Kas. C. IV. 236] < iyilik ; $\bar{\text{dī}}$ [NY. 37] < diyä .

e) \bar{o} < ünlü + ünsüz + ünlü :

\bar{o} < $o + \acute{g} + a$: $\bar{\text{ölā}}$ [Gir.] < oğalağı .

\bar{o} < $a + \acute{g} + \iota$: $\bar{\text{gırō}}$ [Ter. C. V. 237] < kırağı ; $\bar{\text{bōr}}$ [Bar. C. IX. 225] < bağır .

\bar{o} < $a + \acute{g} + u$: $\bar{\text{garōl}}$ [Ter. C. V. 248] < karağul 'bekçi' .

\bar{o} < $a + v + u$: $\bar{\text{tōh}}$ [Kas. C. IV. 259] < tavuk .

\bar{o} < $o + \acute{g} + u$: $\bar{\text{öl}}$ [Kas. Çor. C. IV. 244] < oğul ; $\bar{\text{yōrt}}$ [Çan. C. IV. 266] < yoğurt .

\bar{o} < $o + h + u$: $\bar{\text{tōm}}$ [Kır. C. VIII. 259] < tohum ; $\bar{\text{nōd}}$ [Çan. C. IV. 244] < nohut .

f) $\bar{ö}$ < ünlü + ünsüz - ünlü :

$\bar{ö}$ < $ö + y + ü$: $\bar{\text{bōr}}$ [Yoz. C. VIII. 225] < böyür .

$\bar{ö}$ < $u + g + ü$: $\bar{\text{bōn}}$ [Ter. C. V. 222] < bugün .

$\bar{ö}$ < $ö + n + ü$: $\bar{\text{gōn}}$ [Esk. C. IX' 250] < gönül .

$\bar{ö}$ < $ö + y + ü$: $\bar{\text{bōk}}$ [Tok. C. V. 222] < büyük .

g) \bar{u} < ünlü + ünsüz + ünlü :

\bar{u} < $u + \acute{g} + u$: $\bar{\text{hatuncūm}}$ [Div.] < hatuncuğum .

\bar{u} < $u + n + u$: $\bar{\text{ū}}$ [Bar. C. IX. 180] < unu < onu .

\bar{u} < $u + n + a$: $\bar{\text{duruşū}}$ [Div.] < duşuşuna .

\bar{u} < $\iota + n + \iota$: $\bar{\text{anadūzmu}}$ [Gir.] < anladınızmi .

\bar{u} < $\iota + \acute{g} + \iota$: $\bar{\text{yastū}}$ [Gir.] < yastığı .

h) $\bar{ü}$ < ünlü + ünsüz + ünlü :

$\bar{ü}$ < $ü + n + ü$: $\bar{\text{ölü}}$ [Div.] < ölinü ; $\bar{\text{gördüzümü}}$ [Gir.] < gördünüzümü .

$\bar{ü}$ < $ü + y + ü$: $\bar{\text{dün}}$ [Siv. C. V. 229] < düğün ; $\bar{\text{sevdüm}}$ [Cayc. C. IX. C. IX. 188] < sevdüyüm .

§ 93. Telâfi uzaması, ünlüden sonra gelen çift ünsüzden ilkinin düşmesiyle de, var olmaktadır.

a) $\bar{a} < \text{ünlü} + \text{ünsüz}$:

$\bar{a} < a + \dot{g}$: *yāli* [Saf. C. IX. 284] < *yağlı*; *ārı* [E. Raz. 35] < *ağrı*.

$\bar{a} < a + h$: *gāvā* [Bar. C. IX. 182] < *kahvā*; *zāmād* [Gir.] < *zahmāt*.

$\bar{a} < a + l$: *āt* < *alt*.

$\bar{a} < a + n$: *sāki* [Kas. C. IV. 251] < *sanki*.

$\bar{a} < a + k$: *āşam* < *aķşam*; *gazılcāmiş* [Bar. C. IX. 179] < *kazılcaķmiş*.

$\bar{a} < a + r$: *atlāsa* [Bar. C. IX. 179] < *atlarsa*.

$\bar{a} < a + y$: *gāri* [Isp. C. I. 62] < *gayri*.

$\bar{a} < \bar{a} + k$: *sāsān* [Çor. C. IV. 252] < *sāksān*.

$\bar{a} < \bar{a} + r$: *māmār* [Kas. C. IV. 240] < *mārmār*.

$\bar{a} < e + y$: *lālāk* [Çor. C. IV. 240] < *leylāk*.

b) $\bar{a} < \text{ünlü} + \text{ünsüz}$:

$\bar{a} < \bar{a} + h$: *pālivan* [Esk. C. IX. 272] < *pāhlivan*.

$\bar{a} < \bar{a} + k$: *sāsān* [Çor. C. IV. 253] < *sāksān*; *āsik* [Yoz. C. VIII. 236] < *āksik*.

$\bar{a} < \bar{a} + l$: *gāmiş* [Isp. C. I. 61] < *gālmiş*.

$\bar{a} < \bar{a} + n$: *gāç* [Ger. C. IX. 249] < *gānç*; *bāzā-* [Trb. C. VII. 308] < *bānzā-*.

$\bar{a} < \bar{a} + r$: *birā* [Kas. C. IV. 206] < *birār* [hoccadır.]

$\bar{a} < \bar{a} + v$: *sā-* [Isp. C. II. 163] < *sāv-*.

$\bar{a} < \bar{a} + y$: *çārāk* [Siv. C. V. 224] < *çäyrāk*; *bā* [Mar. C. VI. 265] < *bāy*; *dāmān* [Gir.] < *dāymāyin*.

c) $\bar{e} < \text{ünlü} + \text{ünsüz}$:

$\bar{e} < e + v$: *Tēfiggil* [Gir.] < *Tevfikgil*.

$\bar{e} < e + y$: *kēfim* [Gir.] < *keyfim*; *tēzām* [ib.] < *teyzām*.

ç) $\bar{i} < \text{ünlü} + \text{ünsüz}$:

$\bar{i} < i + \dot{g}$: *sīmaz* [Gir.] < *sıgmaz*.

d) $\bar{i} < \text{ünlü} + \text{ünsüz}$:

$\bar{i} < i + h$: *ītiyar* [E. Raz. 35] < *ihtiyar*.

$\bar{i} < i + n$: *īsan* [Muğ. Bur. C. I. 184] < *insan*.

$\bar{i} < i + y$: *īdā* [Esk. C. IX. 256] < *iydā*.

$\bar{i} < e + y$: *rīhan* [Div. C. V. 259] < *reyhan*.

e) $\bar{o} < \text{ünlü} + \text{ünsüz}$:

$\bar{o} < a + v$: *dōşan* [Ter. C. V. 228] < *tavşan*.

$\bar{o} < o + \dot{g}$: *ōlan* [Çan. C. IV. 244] < *oğlan*.

$\bar{o} < o + l$: *ōsun* [Saf. C. IX. 197] < *olsun*.

$\bar{o} < o + n$: *sōra* [Kas. C. IV. 254] < *sonra*.

$\bar{o} < o + k$: *yōsa* [E. Raz. 35] < *yoksa*.

$\bar{o} < o + r$: *gōsın* [Isp. C. I. 61] < *kōrsun*.

$\bar{o} < o + v$: *gō-* [Çan. Çor. C. IV. 226] < *kōv-*.

$\bar{o} < \bar{o} + v$: *gōdä* [Siv. S. V. 238] < *gövdä*.

f) $\bar{o} < \text{ünlü} + \text{ünsüz}$:

$\bar{o} < \bar{a} + v$: *sōmüſ* [Çor. C. IV. 254] < *sävmiſ*.

$\bar{o} < \bar{o} + f$: *ōkälän-* [Çan. C. IV. 246] < *öfkälän-*.

$\bar{o} < \bar{o} + k$: *ōsürmək* [E. Raz. 35] < *öksürmək*.

$\bar{o} < \bar{o} + v$: *gōdä* [Kay. Yoz. C. VIII. 240] < *gövdä*.

$\bar{o} < \bar{o} + y$: *ölä* [Esk. C. IX. 131] < *öylä*.

g) $\bar{u} < \text{ünlü} + \text{ünsüz}$:

$\bar{u} < u + ğ$: *ūraſ-* [Çan. C. IV. 261] < *uğraſ-*.

$\bar{u} < u + y$: *goydūdum* [Gir.] < *koyduydum*.

$\bar{u} < o + ğ$: *ūlan* [Çan. C. IV. 260] < *oğlan*.

h) $\bar{u} < \text{ünlü} + \text{ünsüz}$:

$\bar{u} < \bar{u} + h$: *mūtü* [E. Raz. 36] < *mühtü* < *müftü*.

$\bar{u} < \bar{o} + k$: *kūnar* [Bol. C. IX. 261] < *kök nar*.

$\bar{u} < \bar{u} + k$: *yūsäk* [Mud. C. IX.) 287] < *yüksäk*.

$\bar{u} < \bar{u} + r$: *düşümäk* [Kas. C. IV. 217] < *düşürmək*.

$\bar{u} < \bar{o} + y$: *habülä* [Gır.] < *haböylä*.

$\bar{u} < \bar{u} + v$: *ūey* [Gir.] < *üvey*.

§ 94. İki ünlü karşılaşmasından türeyen uzun vokaller :

$\bar{a}, \bar{i} < \text{ünlü} + \text{ünlü}$:

$\bar{a} < a + a$: *sāt* < *saat*; *cämāt* < *cämaat*.

$\bar{a} < a + \bar{a}$: *Rızāfāndi* < *Rizaäfāndi*.

$\bar{i} < i + i$: *eyīdi* < *eyüdi*.

XI. KISA ÜNLÜLER

§ 95. Uzun ünlülere göre azdır ve gelişmemiştir. Bu olay için kesin kurallar bulmak zordur. Herşeyden önce, konuşulan ağzın yapısı içerisinde sıkışıp kalmış, yayılma ve etkileme şartlarını bulamamıştır. Sintaksik bir gelişme olarak ta düşünülebilir. Tıpkı yarı uzun ünlüler gibi, vurgu etkisi altındadır. Bununla beraber, bazı düşünceler öne sürülebilir.

1) *-ı- ve -i-* ünlüleri, vurgusuz açık ve kapalı orta hecelerde yok denecek kadar kısa söylenir: *ayıtla-* < *ayıkla*; *kişi* < *kişi*.

2) Arap ve fars kelimelerindeki asli olan uzun ünlüler bazı ağızlarda tutunamamış, tersine kısaltılmışlardır.

3) Önses durumundaki ünlülerde pek az bulunur.

4) Birleşme durumundaki kelimelerde daha bolcadır.